

MUHABBAT QURBONOVA, LAYLO RAUPOVA.

O'ZBEK STRUKTURAL TILSHUNOSLIGI ASOSLARI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

MUHABBAT QURBONOVA, LAYLO RAUPOVA

O'ZBEK STRUKTURAL TILSHUNOSLIGI ASOSLARI

5A220102 – *Lingvistika (o'zbek tili) mutaxassisligining magistratura
bo'limi talabalari uchun o'quv qo'llanma*

Toshkent
"INNOVATSIYA-ZIYO"
2021

UO'K: 8
KPK: 80
Q-85

Qurbonova Muhabbat
Raupova Laylo. O'zbek struktural tilshunosligi asoslari / o'quv qo'llanma /
Toshkent: "INNOVATSIYA-ZIYO", 2021, 76 b.

Taqrizchilar:
Saodat Muxamedova
filologiya fanlari doktori, professor

Muyassar Saparniyozova
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universiteti Кенгаши
қарори билан нашрга тавсия этилган

ISBN 978-9943-8666-1-4

© Qurbonova M., Raupova L., 2021.
© "INNOVATSIYA-ZIYO", 2021.

I-mavzu. O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA FORMAL- FUNKSIONAL TAHLILNING SHAKLLANISHI

Yevropada o'tgan asrning 20-30-yillarida keng rivojlangan sistem-struktur tilshunoslik sobiq Sovet Ittifoqida 60-yillarning boshlariga qadar "burjua fani" sifatida rasman qoralangan edi. Shu tufayli ayni shu davrgacha sistemaviy *lisoniy tadqiqotlar* olib borish uchun hech qanday imkoniyat mavjud emas edi. 1957-yilda bu tazyiq bartaraf etilgach, sobiq sovet tilshunosligida sistem-struktur tilshunoslikning Ferdinand de Sossyur, N.S.Trubetskoy, R.O.Yakobson, L.Yelmslev va boshqalarning ta'limotlari bilan bog'liq bo'lgan g'oya va tahlil usullari ommalasha bordi. Turkiyshunoslikda, jumladan, o'zbek tilshunosligida sistem-struktur tadqiqotlarni S.N.Ivanov boshlab berdi. S.N.Ivanov nomzodlik dissertatsiyasida¹ grammatik forma (shakl)ning umumiy lisoniy ma'nosi va uning nutqiy voqelanishi, nutqiy xususiyliklarni lisoniy umumiyliklarga birlashtirish, lisoniy ma'no va sintaktik funktsiya munosabatlari kabi qator masalalarni o'rta qo'ydi. Uning 60-yillarda e'lon qilingan monografiyasi (doktorlik dissertatsiyasi)da² til qurilishining substansial-dialektik tadqiq usullari shakllantirildi. S.Ivanov lisoniy birliklar mohiyatini ochishda dialektik falsafa, tadqiq manbai haqida ilmiy-nazariy hukm chiqarish jarayonida dialektik gnoseologiya, xususan, dialektik logik kategoriyalardan onglilik va izchillik bilan foydalanish masalalarini o'rta qo'ydi. Bu ta'limot struktur tilshunoslikning Praga lingvistik maktabi (funktsional lingvistika) talqinidagi nutq faoliyatida lison va nutq bosqichlarini izchillik bilan farqlash omilining rivoji sifatida shakllandi. Bu ta'limotning eng muhim va ahamiyatli tomoni shundaki, olim turkiy tilshunoslikda grammatik shaklga substansial (zotiy) yondashish omilini amalga tatbiq etdi. Bunday yondashuvda lisoniy birlik substansiya (zot) sifatida nutqda voqelanuvchi barcha ma'no va vazifalarini o'zida mujassamlashtirgan, deya e'tirof etiladi. Shuning uchun lisoniy birlik nutqda voqelanganda yangi-yangi ma'no va vazifalar kashf etmaydi, balki o'zida nutqiy voqelanishdan oldin lisoniy bosqichda

¹ Иванов С. Н. Очерки по синтаксису узбекского языка. – Л.: ЛГУ, 1959.

² Иванов С. Н. Родословное древо порока Абул Гази хана. Грамматический очерк. – Ташкент: Фан, 1969.

mujassamlashgan imkoniyatlardan ma'lum bir qisminigina voqelantiradi. Lisoniy birlikda paradigmatic munosabatlar asosida ochiladigan umumiy ma'no shu birlik nutqiy voqelanishlarida ro'yobga chiqadigan xususiy ma'nolardan katta bo'lib, hech qachon bu nutqiy ma'nolarning oddiy yig'indisiga teng bo'lmaydi. S.Ivanov bu umumiy ma'noni qarama-qarshi, bir-biriga zid tomonlarning birikuvi sifatida talqin etdi.

S.Ivanov turkiy tilshunoslikda ilgari surgan zotiylik (substansiallik) omili falsafa (dialektika)ning narsa obyektivligi va o'z munosabatlarini o'zida mujassamlashtirishiga, ya'ni tilshunoslikka, til hodisalariga bevosita tatbiq etilishi edi. Dialektikaning umumiylik-xususiylik, mohiyat-hodisa, imkoniyat-voqelik, sabab va oqibat kategoriyalarining til tizimi birliklariga bevosita amaliy tatbig'idan iborat bo'lgan bu yondashuvning metodologik asoslari H.G'.O'Ne'matov ko'rsatganidek¹, islomiy tasavvufning zot (substansiya) va tajalli (refleksiya) haqidagi ta'limoti, ya'ni zot (substansiya)ga majmuyi asmo va sifot (ismlar va belgilar, munosabatlar yig'indisi) sifatida qarash, voqelikda zotning faqat tajallilanishi haqidagi ta'limoti bilan bog'liq edi. Shuning uchun zot (lisoniy birlikning umumiy ma'nosi) o'z nutqiy voqelanishlari (tajallilari, refleksiyalari)ning oddiy yig'indisi ham, barcha nutqiy voqeliklar uchun umumiy bo'linuvchi ham emas yoki ularning barchasining maxraji ham bo'la olmaydi – zot voqelanishlar (tajallilar)dan, ularning yig'indisidan ham kattadir.

Ma'lumki, falsafiy adabiyotlarda substansiya (zot) bevosita kuzatishda berilmagan, ichki birligi tomonidan qaraladigan obyektiv borliq bo'lib, o'zining har xil o'zgarishlariga nisbatan befarq, ammo shu o'zgarishlar hisobiga yashaydigan barcha shakllari va harakatlari aspektidagi materiya; bu harakatlarda paydo bo'luvchi farq va qarama-qarshiliklar, deb ta'riflanadi.² Shuni ta'kidlash joizki, zot va tajalli (substansiya va refleksiya) tushunchalari nisbiydir. Chunki borliqda mavjud narsa va hodisalar qism va butun, xususiylik va umumiylik munosabatida bo'ladi. Narsa, tadqiq manbayi (lisoniy birlik)ning mohiyati uning belgi-xususiyatlari uchun substansiya (zot) hisoblansa,

¹ Ne'matov H. Tajalli tasavvuf bilish nazariyasi va tilshunoslikda sintaksisni o'rganish masalalari // O'zbek tili va adabiyoti. – 1993. – № 2. – B. 27-30.

² Filsofiya lug'ati. – Toshkent: "O'zbekiston", 1976. – 457-458-b.

o'zi mansub bo'lgan kattaroq birliklar uchun har xil zot tajallilari, sifatleri jamidan iborat narsa sifatida yashaydi. Lisoniy birlikning umumiy ma'nosi shuning uchun ham umumiyliklararo paradigmatic munosabatlar asosida belgilanadi va shu birlikning nutqiy voqelanishi uchun imkoniyat mavqeyiga ega bo'ladi. Lisoniy birlikning umumiy ma'nosini uning sifatleri va munosabatlari jamidan axtarish kerak. Lisoniy birlik (zot)ning qaysi qirrasini – tomonining nutqda konkret voqelanishi lisoniy birliklarning sintagmatic munosabatlari bilan belgilanadi. Shuning uchun nutqiy ma'no va vazifalar tasodifiy, sof kontekstual bo'lmay, ma'lum imkoniyatlar (lisoniy umumiy ma'nolar) va qat'iy qonuniyatlar bilan belgilanadi.

S.N.Ivanovning zotiy (substansial) talqini morfologik kategoriyalar tahlili asosida shakllantirilgan edi. Olimning izlanishlarini H.Ne'matov o'zining ko'p sonli izdosh va shogirdlari (R.Rasulov, R.Sayfullayeva, O.Bozorov, M.Qurbonova, Sh.Shahobiddinova, B.Mengliyev, L.Raupova, M.Abuzalova, S.Nazarova, Sh.Akramov, R.Bobokalonov, S.Muhammadjonova, N.Musurmonova, B.Bahriddinova, T.Asadov, G.Ne'matova, Sh.Orifjonova, M.Saidova, X.Saidova, M.Fayzullayev, L.Salkalamanidze, H.Shokirova, S.G'iyosov, N.Shirinova va b.) bilan izchil davom ettirdi, substansial-dialektik tahlil usullarini chuqurlashtirdi, nafaqat morfologiya, balki fonetika, leksika, sintaksis va stilistika yutuqlarini ham shu asosda tadqiq etish usullarini ishlab chiqdi. Natijada, o'zbek tili leksikasi, morfologiyasi va sintaksisi tadqiqi yangi bir bosqichga ko'tarildi. Bu yo'nalish vakillari tomonidan o'rta tashlangan yangicha qarashlar asosida o'zbek tilshunosligida original ilmiy tahlil usuli shakllandi. Keyingi yillarda bu tahlil usuli o'zbek tilshunosligida **formal-funksional** yoki **substansial** tilshunoslik nomi bilan ommalashdi. Shuni ta'kidlash joizki, har qanday tahlil usuli yoki ta'limot kabi ushbu tahlil usulining ham o'ziga xos maqsad-vazifalari, tayanch tushuncha va atamalari, shuningdek, o'ziga xos talqin va tasniflari mavjud.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. O'zbek tilshunosligida sistem-struktur tadqiqotlar dastlab kim tomonidan amalga oshirilgan?

2. *Formal-funksional tahlil usuli va dunyo tilshunosligida strukturalizm maktablari o'rtasidagi munosabatni sharhlang.*

3. *Falsafiy adabiyotlarda substansiya (zot)ga qanday ta'rif beriladi?*

4. *Lisoniy birlikning umumiy ma'nosi qaysi munosabat asosida belgilanadi?*

5. *Nutqiy ma'noning tasodifiy emasligi ma'lum qonuniyatlar bilan belgilanishini sharhlang.*

2-mavzu. FORMAL-FUNKSIONAL TAHLILNING SHAKLLANISHIDAGI OMILLAR

Ma'lumki, har qanday nazariya muayyan zaminda, muayyan shart-sharoitda vujudga keladi, har qaysi davr o'z fani oldiga muayyan talablarni qo'yadi. XX asrning 2-yarmiga kelib o'zbek tilshunosligi oldida til tadqiqida yangi tahlil usuliga ehtiyoj paydo bo'ldi va natijada, oldingi mavzuda ta'kidlanganidek, formal-funksional yo'nalish shakllandi. Yangi tahlilning fanimizga kirib kelishi va tez rivojlanishi uchun o'zbek tilshunosligida qulay sharoit mavjud edi. Bu zamin, asosan, quyidagi omillar bilan belgilanadi:

1. 70-yillarga kelib, Ayub G'ulomov va uning izdoshlari tomonidan Shaxmatov-Vinogradov ta'limoti nazariy asoslari orqali o'zbek tili fonetikasi, leksikasi, morfologiyasi, sintaksisi va stilistikasining tavsiflanishi ma'lum darajada yakunlangan edi. Lekin mazkur tahlil usullarida yig'ilgan va atroflicha tavsiflangan son-sanoqsiz, bir-biridan uzilgan hodisalar umumlashtirishga muhtoj bo'lib, fan ularni umumlashtiruvchi yangi g'oyalarga, yangi tadqiqot usullariga chanqoq edi.

2. Shu davrga kelib, A.Abduazizov, I.Abdurahmonov, Sh.Rahmatullayev, R.Yunusov, I.Qo'chqortoyev kabi tilshunoslarning o'zbek tili bo'yicha tadqiqotlari sistemaviy tahlil usullari, uning asosiy omili bo'lgan lison va nutq hodisalarini farqlashning samaradorligiga ishonch hosil qilgan edi.

3. 70-yillarga kelib, asosan, sistemaviy tahlil usullari bilan ish olib boruvchi o'zbek romanistikasi va germanistikasi shakllandi va bu o'zbek tilshunosligida yangi tahlil usullarining tez tarqalishiga ijobiy ta'sir ko'rsata boshladi.

4. O'zbek tilshunosligida yangi yo'nalishning tez ommalashishiga bu davrda rus tilshunosligida sistemaviy tahlil usullarining keng yoyilganligi ham kuchli ta'sir ko'rsatdi.

5. Bu ilmiy zaruriyatlardan tashqari, o'zbek tilshunosligida tahlil usullarining yangilanishi va formal-funksional yo'nalishning rivojlanishiga turtki bo'lgan ijtimoiy omil – 1985-yilda boshlangan, O'zbekiston Respublikasining istiqloli bilan yakunlangan qayta qurish, mavjud iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy tizimni yangilash kabi buyuk ijtimoiy harakat bo'ldi. O'zbek xalqi hayotining barcha tarmoqlari qatorida o'zbek filologiyasi (ilmi) ham yangi tahlil usullari yordamida ish ko'ra boshladi. Bu jarayonning tez taraqqiy etishiga zotiy (substansial) tahlil usullarining o'zbek xalqi tarixi va ma'naviyatida katta ahamiyat va ildizlarga ega bo'lgan islomiy tasavvuf metodologiyasi bilan uyg'unligi ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Mana shu ilmiy va ijtimoiy zaruratlar taqozosi bilan o'zbek tilshunosligida formal-funksional tahlil usuli shakllandi va fanda yangi bir bosqichni boshlab berdi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. *Formal-funksional yo'nalishning shakllanishi qanday omillar bilan belgilanadi?*

2. *O'zbek tilshunosligidagi dastlabgi sistemaviy tadqiqotlar haqida gapiring.*

3. *Sistemaviy tahlilga asoslanuvchi o'zbek romanistikasi va germanistikasida yaratilgan qanday tadqiqotlarni bilasiz?*

4. *Formal-funksional yo'nalishning shakllanishidagi ijtimoiy omilni sharhlang.*

3-mavzu. FORMAL-FUNKSIONAL TAHLIL TAMOYILLARI

Ma'lumki, har qanday yangi ilmiy tadqiq usuli – ilmiy paradigma o'z tahlil usuli va shu bilan bog'liq tamoyillariga ega. Formal-funksional tahlil usuli ham bundan mustasno emas. Bu yo'nalishda qilingan tadqiqotlarni sinchiklab o'rganish asosida ularga xos asosiy tamoyillar sifatida quyidagilarni belgilash mumkin:

1) lisoniy birlikning zotiy (substansial) tabiati;

2) har bir lisoniy birlikning kamida ikki paradigmaga mansubligi;
3) lisoniy tizimning barcha bosqichlarida oraliq uchinchingining mutlaqligi;

4) lisoniy tizimning ierarxik (pog'onaviy) qurilishi; bu ierarxiyada har bir bo'g'inning nisbiy mustaqilligi va har bir bo'g'in uzvlarining gipo-giperonimik munosabatlar bilan ochiq mikrosistema sifatida o'zaro bog'lanishi;

5) har bir lisoniy birlikning o'z xususiy sinonimik va graduonimik qatoriga ega bo'la olishi va bu qatorlarning umumiy lisoniy sistema va mikrosistemalarga bevosita aloqador emasligi.

Biz yuqorida sanab o'tgan tamoyillar til hodisalarini formal-funksional tadqiq asosida o'rganishda *uzviylik*, *izchillik* va *yaxlitlik* bilan qo'llaniladi. Boshqacha aytganda, mana shu 5 ta asosiy tamoyilning yaxlitligi, butunligi formal-funksional tahlil usulining asosini, negizini tashkil etadi.

Quyida bu tamoyillardan har birining lisoniy sathlarda voqelanishini ko'rib o'tamiz.

Lisoniy birlikning zotiy (substansial) tabiati. Lisoniy birlikning zotiy (substansial) tabiati uning "majmuyi asmo va sifot" ekanligi, ya'ni bevosita kuzatishda berilmagan bo'lib, faqat moddiy voqelanishlar uchun omil bo'la oladigan imkoniyatlar majmuasidan iborat ekanligida namoyon bo'ladi. Shu bois, fonema fonologik qiymatga ega bo'lgan farqlovchi belgilar (differensial belgilar) majmuasi sifatida, grammatik va leksik morfemaning ichki (mazmun, vazifa) tomoni relevant semalar majmuasi sifatida, lisoniy konstruksiyalar (qoliplar, modellar) esa ularni bevosita tashkil etuvchilarning sifatleri majmuasi sifatida baholanadi.

Chunonchi, [a] fonemasining mohiyati ma'no farqlashga xizmat qila oladigan "kenglik" va "lablanmaganlik" differensial belgilarining majmuasi sifatida belgilanarkan, ayni zamonda shu fonema o'zbek nutqi fonetik tizimiga xos bo'lgan juda ko'p fonetik xususiyatlar (tilning gorizontol harakatiga ko'ra: qattqlik-yumshoqlik, uzun-qisqalik, kuchlilik-kuchsizlik va b.)ga nisbatan neytral sanaladi. Shuning uchun bu fonema nutqda o'zining neytral belgilari asosida o'nlab variantlarni berishi mumkin.¹

¹ Нигматов Х.Т. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. - Ташкент: Фан, 1989.

Grammatik morfemalarda ham har bir morfema uchun xos bo'lgan relevant semalar ajratiladi. Chunonchi, [-lar] ko'plik morfemasiga "miqdoriy noaniq ko'plik" va "sifatiy bo'linuvchanlik" barqaror semalari majmuasi sifatida qaraladi. Bu semalar ko'plik son shaklining umumiy (lisoniy) ma'nosini tashkil etadi va shulardan tashqari, barcha ma'no nozikliklariga nisbatan neytraldir va kontekst asosida ularni voqelantira oladi.¹

Leksemaning lisoniy ma'nosi ham relevant va neytral semalar majmuasi sifatida belgilanadi. Chunonchi, M.Narziyeva [ota] leksemasining semantik strukturasi "qon-qarindoshlik", "yosh jihatdan katta", "birinchi avlod", "erkak" semalarining majmuasi sifatida bersa², S.G'iyosov [chiroyli] leksemasi semantik strukturasi "belgi", "ijobiy subyektiv baho", "tashqi" semalarining majmuasi sifatida beradi.³ O'zining semantik strukturasi ifodalangan semalardan boshqa barcha semalarga nisbatan leksema neytral sanaladi va nutqiy sharoit asosida ularni voqelantira oladi. Leksik va grammatik morfema transpozitsiyasi (ko'chma ma'noda qo'llanilishi) uning tarkibida ifodalangan biror semaning nutqiy xususiyat (sintagmatik munosabatlar) asosida chetlashtirilishi va boshqa bir (neytral yoki ifodalangan) semaning bo'rtirilishi asosida sodir bo'ladi. Shu asosda leksemalarning izohli lug'atda yangicha sharhlash yo'llari tavsiya etiladi.⁴

Yasama so'zlar va sintaktik hosilalar (so'z birikmalari, gaplar) nutqiy birliklar sifatida baholanib, lisoniy birliklar sifatida faqat ularning qoliplari (modellari) e'tirof etiladi. Lisoniy qolip (model) matematik tenglama tabiatiga ega bo'lib, u ikki tarkibiy qismdan iborat: lisoniy qolipning shakli va mazmuni. Lisoniy qolipning shakliy tomonini bu qolipning tuzuvchilari tashkil etadi. Lisoniy qolip hosilasining ma'noviy (vazifaviy) qiymati esa bu qolipning mazmun tomonini tashkil etadi. Masalan, [narsa, ish-harakat, holat nomi + shaxs oti yasovchi [-chi] morfemasi = shu narsa, ish-harakat, holatga aloqador

¹ Иванов С.Н. Родословное древо тюрков. Грамматический очерк. - Ташкент: Фан, 1962. Нигматов Х.Т. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. - Ташкент: Фан, 1989.

² Нарзиева М. Семантическая структура имен существительных возрастной характеристики лица в узбекском языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук. - Ташкент, 1992.

³ Гиясов С. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка. Автореф. дисс. канд. филол. наук. - Ташкент, 1983.

⁴ Нарзиева М. Семантическая структура имен существительных возрастной характеристики лица в узбекском языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук. - Ташкент, 1992; Саидов Х. А. Узбек тилида хайвон номларининг шакл тавсифи вазифасида қўлланиши. Филол. фанлари номзолиги дисс. автореф. 1995.

harakatni bajaruvchi shaxs]¹ qolipida tenglik alomatidan chap tomondagi qism qolipning shakliy tomoni, bu belgidan o'ng tomondagi qism uning mazmun tomoni sifatida qaraladi. So'z birikmalari qoliplarining mazmun tomoni sintaktik tabiatga ega bo'ladi. Chunonchi, [istalgan turdagi leksemaning qaratqich kelishigi shakli $[W^{q.k.}] +$ boshqa bir ismning egalik qo'shimchasi bilan kelgan shakli $[W^{e.k.}] =$ aniqlovchi-aniqlanmish munosabatlari bilan bog'langan so'zlar birikmasidan iborat atov birligi] ($W^{q.k.} + W^{e.k.} = W^{s.b.}$).

Nutq birligi sifatida so'z birikmasining konkret ma'nosi nutq sharoiti, bu so'z birikmasida kelgan so'zlar orasidagi ma'noviy va mantiqiy munosabatlar bilan belgilanadi.²

Sodda gapning minimal qolipi $[WP_m]$ – (atov birligi $[W] +$ kesimlik kategoriyasi $[P_m] =$ hukm), qo'shma gapning umumiy minimal qolipi $[WP_m \vee WP_m =$ hukm] sifatida ajratiladi va shu asosda o'zbek tilidagi sodda va qo'shma gaplarning yangi tasnifi beriladi.³ Sintaktik qoliplar shakliy tomonlarining tarkibiy qismlari ham alohida zot (substansiya)dir. Chunki ta'kidlaganimizdek, substansiya va refleksiya (tajalli va zot) tushunchalari ham borliqdagi barcha narsa-hodisalar singari nisbiydir. Shuning uchun ularning har biri o'zida ma'lum bir belgilarni mujassamlashtiradi. Bu esa sintaktik sathda zotiy yondashuv bilan tilshunoslikda keng ommalashgan valentlik nazariyasining birlashishiga olib keladi. $[W^{q.k.} + W^{e.k.} = W^{s.b.}]$ yoki $[WP_m =$ hukm] qoliplarida atov birligi $[W]$ – leksema va grammatik formalar $[q.k., e.k.$ yoki $P_m]$ alohida zotlar sifatida nutqda kengayish, boshqa birliklar bilan munosabatlarga kirishish qobiliyatiga egadir. Shuning uchun nutqiy gapda bunday yondashishda so'z kengaytiruvchilari va gap kengaytiruvchilari farqlanadi.⁴ Jumladan, *Men hozircha bu maktabda yangi o'qituvchiman* gapida *men, hozircha maktabda* shakllari gap kengaytiruvchilari, ya'ni $[WP_m = \dots]$ qolipining $[P_m]$ qismi valentligi aktantlari, shuningdek, *bu, yangi* so'z shakllari esa so'z kengaytiruvchilari, ya'ni *maktab va o'qituvchi* so'zlarining gap

¹ Nazarova S. Birikmalarda so'zlarning erkin bog'lanish omillari: Filol.fanlari nomzodi...diss.avtoref. – Toshkent, 1997.

² Nazarova S. Birikmalarda so'zlarning erkin bog'lanish omillari: Filol.fanlari nomzodi...diss.avtoref. – Toshkent, 1997.

³ Sayfullayeva R., Abuzalova M. Gapping eng kichik qurilish qoliplari haqida // O'zbek tili va adabiyoti. – 1991. – B. 42-47.

Abuzalova M. Sodda gap modeli va uning paradigmasi haqida // Respublika yosh filolog olimlarining an'anaviy ilmiy konf. mater. – Toshkent, 1990 – 67-68-b. Abuzalova M. O'zbek tilida sodda gapping eng kichik qurilish qolipi va uning nutqda voqelanishi: Filol.fanlari nomzodi...diss. – Toshkent, 1994; Sayfullayeva R.R. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'shma gaplarning shakl-vazifaviy (formal-funksional) talqini: Filol.fanlari d-ri...diss. avtoref. – Toshkent, 1993.

⁴ Akramov Sh. O'zbek tilining gap qurilishida to'ldiruvchi va hol. $[WP_n]$ valentligi aspektida: Filol.fanlari nomzodi...diss. – Toshkent, 1997.

qurilishi bilan bevosita aloqador bo'lmagan xususiy aniqlovchilari sifatida qaraladi. Shu yo'l bilan lisoniy birliklarning zotiy tabiati fonemadan boshlab eng yuqori sintaktik birliklarga ochib beriladi. Chunonchi, R.Sayfullayeva $[WP_m \vee WP_m =$ hukm] – qo'shma gapning umumiy qolipida $[WP_m, WP_m = \dots], [WP_m WP_m = \dots], [WP_m WP_m = \dots]$ kabi uch oraliq turlarni ajratadi. Mana shu turlardan biri $[WP_m, WP_m = \dots]$ alohida bir zot sifatida o'zining tarkibiy qismlari alohida, mustaqil qo'llanila olish qobiliyatiga ega bo'lgan sodda gaplar orasida oddiy birin-ketinlik, momentallik, uzluksizlik, sabab-natija, payt va boshqa munosabatlarni o'zida mujassamlashtiradi va nutq sharoitiga mos ravishda turli-tuman bog'lovchi vositalar bu munosabatlardan birini voqelantiradi. Masalan, $[WP_m, WP_m =$ murakkab hukm] qolipining hosilasi bo'lgan quyidagi qo'shma gaplarda bu munosabatlar turli bog'lovchi vositalar yordamida muayyanlashtiriladi.¹

1-jadval

№	Qo'shma gaplar	Bog'lovchi vosita	Voqelantirilgan ma'no
1.	Havo ochildi, biz yo'lga chiqdik	ohang	Birin-ketinlik
2.	Havo ochildi va biz yo'lga chiqdik	va	Birin-ketinlik
3.	Havo ochildi-yu, biz yo'lga chiqdik	-yu	Momentallik
4.	Havo ochildi, shuning uchun biz yo'lga chiqdik	shuning uchun	Sabab-natija
5.	Havo ochilgach, biz yo'lga chiqdik	-gach	Payt
6.	Havo ochildi, shundan so'ng biz yo'lga chiqdik	shundan so'ng	Ketma-ketlik
7.	Havo ochildi, natijada biz yo'lga chiqdik	natijada	Sabab-natija

Zotiylik omiliga ko'ra, bu rang-barang munosabatlar $[WP_m \vee WP_m]$ qolipining o'zida mujassamlangan va nutqda muayyan nutqiy sharoit (jumladan, bog'lovchilar) ulardan birini voqelantiradi.

¹Jadval R. Sayfullayevaning tadqiqotidan olindi. Qarang: Sayfullayeva R.R. Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gapping formal-funksional talqini. – Toshkent: "Fan", 1994.

Lisoniy birlikka substansial yondashuvda lisoniy birlik o'zida mavjud barcha belgi va xususiyatlarni, jihat va munosabatlarni tashuvchi, bularga bevosita ega butunlik sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan, har bir lisoniy birlik o'z belgi-xususiyatlarining birligidan iborat muayyan tomon, tarkibiy qismlarga, imkoniyatlarga ega bo'lgan o'ziga xos tizimdir.

Narsaning (lisoniy birlikning) boshqa narsalar bilan munosabatlarida namoyon bo'ladigan barcha belgi-xususiyatlar tasodifiy bo'lmay, shu narsaning ichki tabiatiga xos bo'lib, faqat boshqa narsalar bilan munosabatlarida namoyon bo'ladi. Lisoniy birliklarga substansial yondashuv umumiy ma'no, umumiy shakl kabi tushunchalarni oydinlashtirishga xizmat qiladi.

B.Mengliyev ta'kidlaganidek, zotiy yondashuv tahlil chog'ida tadqiqotchini ba'zi bir xatolarga yo'l qo'yishdan:

–□ zotning ayrim qirrasini tadqiq etayotganda, o'rganayotgan qirra, tomon bilan zotni tenglashtirish va qorishtirishdan;

–□ har bir zotning mohiyati uning har xil birliklar bilan munosabatlarida turlicha namoyon bo'lar ekan, bu jarayonda undagi boshqa zotlarning ta'sirini sezmaslikdan;

–□ moddiy (zohiran) o'xshash, zotan va mohiyatan o'zga narsalarni aralashtirishdan saqlaydi.¹

Tilshunosligimizda 70-80-yillarda kirib kelgan valentlik nazariyasi ham lisoniy birliklarga substansial yondashuv bilan uzviy bog'liq. Valentlik substansial hodisa sifatida lisoniy birlikning doimiy ichki xususiyati bo'lib, bu xususiyat nutq faoliyatida yuzaga kelmaydi. U nutqqacha tilda mavjud bo'ladi, yuzaga chiqishga tayyor imkoniyat tarzida saqlanadi. Nutqda esa ushbu imkoniyat namoyon bo'ladi. Ko'rinadiki, formal-funksional tahlil umumiylik, mohiyat, imkoniyat, sabab tabiatiga ega bo'lgan lisoniy birliklarni va yakkalik, hodisa, voqelik, oqibat tabiatiga ega bo'lgan nutqiy birliklarni onglilik va izchillik bilan farqlash omiliga tayanadi. Har bir lisoniy hodisa va uning nutqiy voqelanishiga mana shunday metodologik yondashish formal-funksional tahlilning zotiylik (substansiallik) tamoyilini tashkil etadi.

¹ Mengliyev B. Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari. FiloFanlari no'zodi ...diss.avtoref. – Toshkent, 1996.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Formal-funksional tahlil tamoyillari deganda nimalarni tushunasiz?

2. Lisoniy birlikning zotiy tabiati to'g'risida tilshunos olimlarning fikrlari qanday?

3. Sodda gapning minimal qolipi va qo'shma gap qoliplari o'zbek tilida mavjud kommunikativ birliklarning hammasiga muvofiq keladi, deb o'ylaysizmi?

4. Formal va semantik valentlik tushunchasini misollar asosida sharhlay olasizmi?

4-mavzu. LISONIY BIRLIKNING KO'P PARADIGMAGA MANSUBLIGI TAMOYILI

Har bir zot (ya'ni lisoniy birlik) qarama-qarshiliklar majmuasi bo'lib, bir necha o'ziga o'xshash lisoniy birliklarga oppozitiv bo'lganligi sababli lisoniy birliklarning mohiyatini bitta paradigmadan aniqlash mumkin emas. Har bir lisoniy birlik xilma-xil boshqa lisoniy birliklar bilan munosabatlari asosida bir necha paradigmadan o'rin oladi. Lisoniy birlikning bir necha paradigmada ishtirok eta olishi dialektika va tasavvufda narsaning (istalgan tadqiq manbaying) serqirraligi bilan bog'liqdir. Ma'lumki, dialektikada narsaning, ya'ni lisoniy birlikning serqirraligi deganda, shu narsaning o'ziga o'xshash hamda noo'xshash, aloqador va aloqasiz cheksiz narsalar bilan rang-barang munosabatlarga kirisha olishi va shular asosida ziddiyatli xususiyatlarga, tomonlarga ega ekanligi tushuniladi. Har bir lisoniy birlik serqirra bo'lib, u har bir qirrasini bilan alohida-alohida paradigmalardan joy olishi mumkin. Chunonchi, ravish ham, sifat ham belgini atab, ot va fe'llarni aniqlab kelaveradi. Demak, atash va sintaktik vazifa nuqtayi nazaridan ravishlar va sifatlar ma'lum bir semantik va funksional paradigmada bir xil o'rin oladi va bir uzvning turli variantlari mavqeyida bo'ladi. Lekin morfologik belgilariga ko'ra, sifatlar morfologik o'zgarish (so'z shakllariga ega bo'lish) qobiliyatiga ega, ravishlar esa o'zgarimas so'zlardir. Sifat va ravishlar ikki paradigmada ikki xususiyatini namoyon qiladi. Shunday xususiyatni

har bir soʻz turkumida koʻrib oʻtishimiz mumkin.¹ Shuning uchun har bir lisoniy birlik turli-tuman munosabatlarning (paradigmalarining) kesishish nuqtasida turadi va bir necha paradigmalarda barqaror yoki neytral belgi bilan ishtirok etadi. Masalan, [a] fonemasi [i] – [e] – [a] darajalanish qatoridan ham, [a] – [o] – [u] darajalanish qatoridan ham oʻrin oladi va bu paradigmalarda uning ikki barqaror fonologik belgisi [kenglik, lablanmaganlik] ochiladi. Lekin [a] fonemasi bundan tashqari, qattqlik – yumshoqlik, kuchlilik – kuchsizlik, uzunlik – qisqalik kabi bir qator fonetik va fonologik qatordan neytral aʼzo sifatida oʻrin oladi.

Grammatik morfemalar ham kamida ikki paradigmada oʻz mohiyatini ochadi. Jumladan, kelishik morfemalari, feʼl turlari (harakat nomi, ravishdosh, sifatdoshtar), egalik qoʻshimchalari, koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklamalarning mohiyati semantik va sintaktik belgilar asosidagi paradigmalarda ochilishi mumkin. Soʻzning lugʻaviy maʼnolari bilan uzviy bogʻliq boʻlgan forma yasovchilarning (lugʻaviy shakllarning) ham maʼnoviy mohiyati eng kamida ikki paradigmada ochilishi mumkin. Chunonchi, birlik va koʻplik son shakllari “miqdoriy noaniqlik” va “sifatiy boʻlinuvchanlik” belgilari asosida ikki oppozitiv qatorni tashkil etadi. Mayl va zamon shakllari “modallik” va “nutq momentiga munosabat” belgilari asosida ikki oppozitiv qatorni tashkil etadi.

Shuningdek, leksema ham denotativ va konnotativ maʼnolari asosida kamida ikki paradigmadan oʻrin oladi.

Sintaktik hosilalarning qoliplari ham kamida ikki paradigmaga mansub boʻladi. Masalan, [I^{q.k} I^{e.k}] (olmaning yeyilishi) soʻz birikmasi qolipi bir tomondan (tushum kelishigi shaklidagi ism + oʻtimli feʼl = ...), yaʼni [W^{lk}] (olmani yemoq) qolipi bilan oppozitiv boʻlsa, ikkinchi tomondan [I^{ch.k}=F] (olmadan yemoq) qolipi bilan oppozitivdir.*

Shuningdek, sodda gapning minimal qolipi [WP_m] ham lisoniy birlik sifatida bir necha paradigmalarda oʻz xususiyatlarini namoyon qiladi. Bu yerda shuni alohida taʼkidlash kerakki, oʻzbek tilshunosligidagi bu yangi yoʻnalishda sintaktik qoliplar paradigmatisasi endi oʻrganilmoqda.

¹ Нимматов Х.Т. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. – Ташкент: “Фан”, 1989.
* Ushbu soʻz birikmalari qoliplari haqida qarang: Nazarova S. Birikmalarda soʻzlarning erkin bogʻlanish omillari / Filol. fanlari nomzodi...diss. avtoref. – Toshkent, 1997.

Lisoniy birliklarning bir necha paradigmalardan oʻrin olishi, bu paradigmalardan ayrimlarida uning barqaror belgisini ochishi, ayrimlarida esa neytral belgilar bilan ishtirok etishi lisoniy birlik umumiy (lisoniy) mohiyatida barqarorlik va oʻzgaruvchanlik xususiyatlarini birlashtiradi. Shuning bilan lisoniy birlikning oʻzgaruvchanlik (rivojlanish) momenti sistemaning oʻzidan kelib chiqadi va sistemaviy tahlilda barqarorlik (sistemaning asosiy omili) va oʻzgaruvchanlik (tilda rivojlanishning asosiy omili) lisoniy tizimning ichki tabiati mavqeyini kashf etadi; lisoniy tizim oʻzgaruvchanlik omilisiz boʻlishi mumkin emas. Shuning uchun lisoniy birliklarning bir necha paradigmalarga kirishi ularning mohiyatan serqirraligi va ziddiyatlilikini ochish bilan birga, ularning nutqda qoʻllash darajasini, miqyosini ham belgilab beradi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Lisoniy birlikning bir necha paradigmada ishtirok eta olishiga sabab nima?
2. [a] fonemasi mansub boʻlgan paradigmalarni sharhlang.
3. Grammatik morfemalarning koʻp paradigmaga mansubligini sharhlang.
4. Lisoniy birlikning koʻp paradigmalilik tamoyilini sintaktik kategoriyalar misolida sharhlang.
5. Lisoniy birlik mohiyatidagi barqarorlik va oʻzgaruvchanlik xususiyatlari haqida gapiring.

5-mavzu. LISONIY TIZIMDA ORALIQ UCHINCHINING MUTLAQLIGI TAMOYILI

Lisoniy tizimda oraliq uchinchining mutlaqligi lisoniy birliklarning bir necha paradigmalarga kira olishi bilan uzviy bogʻliqdir. Oraliq uchinchini deganda, dialektikada ikki bir-birini inkor etadigan xususiyatning uchinchini bir narsada birlikda boʻlishi tushuniladi. Formal logika uchinchisi mustasno qonuni bilan ish tutadi.¹

¹ Xayrullayev M., Haqberdiyev M. Mantiq. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1995.

Bunda va kabi ikki hodisaga nisbatan A (yoki V haqidagi 2 hukm)dan: 1) $A=B$; 2) $A \neq V$ faqat bittasi to'g'ri bo'ladi. Dialektik logikada va zidlanish mohiyatiga ega. Ya'ni V ham $V=A$, ham $V \neq A$.¹ Demak, V teng A ga hamda V teng emas A ga. Boshqacha aytganda, V hodisa bir paytning o'zida ham A hodisaga, ham V hodisaga o'xshaydi, u A va B hodisalarining hech biriga aynan teng emas; V hodisa alohida, ya'ni uchinchi bir hodisadir.

Lisoniy birlik ham bir necha paradigmalarga kirar ekan, har bir paradigmaga faqat bir qirradi bilangina kiradi; boshqa qirradi bilan boshqa paradigmada turadi, ya'ni ham u, ham bu paradigmada turadi va mutlaq bir paradigmaga nisbat berilishi mumkin emas.

Privativ (noto'liq, xususiy) oppozitsiyada turgan ikki lisoniy birlikdan oppozitsiyaning belgisiz a'zosi mohiyatan oraliq uchinchidir. Chunonchi, jarangsizlar – jaranglilar – sonorlar qatorida oppozitsiyaning ikki ziddiyatli chekkasi jarangsizlar va sonorlar bo'lsa, jaranglilar bu ziddiyatda oraliq uchinchidir. Yoki unlilar – sonorlar – undoshlar oppozitsiyasida sonorlar oraliq uchinchi mavqeyida bo'ladi. Morfologik shakllardan birlik son shakli aniq miqdorni ham, noaniq miqdorni ham ifodalay oladi. Demak, aniq miqdor va noaniq miqdorni ifodalash oppozitsiyasida birlik son – oraliq uchinchi mavqeyida turadi. Yoki o'tgan zamon shakllari sodir bo'lgan (bo'lmagan) harakat-holatni, kelasi zamon shakllari sodir bo'lishi kerak bo'lgan harakat-holatni atab kelsa, hozirgi zamon shakllari sodir bo'lgan, davom etayotgan va davom etadigan harakatlarni ifodalab, bu ziddiyatda oraliq uchinchi mavqeyida turadi. Shuningdek, yordamchi so'zlar mustaqil so'zlar va grammatik qo'shimchalar orasida oraliq uchinchi mavqeyida bo'lsa, yarim yordamchi so'zlar (ot ko'makchilar va h.k.) mustaqil va yordamchi so'zlar orasida oraliq uchinchidir.

Sintaktik sathda ham oraliq uchinchilar mutlaqdir. Chunonchi, uyushgan gaplar sodda va qo'shma gaplar ziddiyatida oraliq uchinchi, frazemalar so'z birikmasi va leksemalar ziddiyatida oraliq uchinchi holatidadir. Ega va hollar ot-kesimli gaplarda gap kengaytiruvchilari mavqeyida bo'lsa, fe'l-kesimli gaplarda ular so'z va gap kengaytiruvchilari oralig'ida turadi.

¹ Кларов Б.М. Закон исключенного третьего и его антипод // Дialeктика и логика. Законы мышления. – М., 1962.

Bu sohadagi kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, har bir lisoniy birlik bir necha paradigmada ishtirok eta olganligi sababli, oraliq uchinchi holatida bo'ladi. Bu omilni rivojlantirish tilshunoslikning ushbu yo'nalishida tasavvur qilib bo'lmas xulosaga olib keldi; Aristoteldan Sossyurgacha, Sossyurdan shu kungacha lisoniy tizim binar, dixotomik zidlanishlar silsiladan iborat deb tasavvur qilinar va tahlil etilar edi. Bu binar, dixotomik zidlanishga oraliq uchinchi kiritilgach, lisoniy tizim dixotomik emas, balki politomik zidlanishlar silsilasi sifatida, bu tizim uzvlarining qarama-qarshi qo'yilishi tasdiq-inkor (bor-yo'q) kabi sifatliy zidlanish tabiatiga emas, balki miqdoriy o'zgarishlar va ularning sifat o'zgarishlariga o'tish zanjiri tabiatiga ega ekanligi haqidagi xulosaga olib keladi.¹ Bu esa lisoniy birliklar sinonimiyasi va antonimiyasi muammosiga tamoman yangicha yondashuv imkonini beradi. Jumladan, O.Bozorov ta'kidlaganidek, gulobi – pushti – qizg'ish – qizil – qirmizi – ol lug'aviy graduonimiya qatorida qizil dominantasidan o'ng va chap tomonda turgan so'zlar o'zaro sinonimlar sifatida baholana olsa, chap tomon so'zlari bilan o'ng tomondagilar (gulobi – ol; pushti – qirmizi) o'zaro antonimlardir. O.Bozorov xuddi shunday graduonimik (ya'ni sinonimo-antonimik) qatorlarning fonetik, fonologik, leksik, morfologik, sintaktik va stilistik sathlarga ham xosligini ko'rsatdi va lisoniy tizimda graduonimik qurilish umumiy qonuniyatlardan biri ekanligini ko'rsatib berdi.²

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. "Oraliq uchinchi" deganda nimani tushunasiz?
2. Formal logikaning "uchinchisi mustasno" qonunini sharhlang.
3. Oppozitsiyaning qaysi turida "Oraliq uchinchi" mavjud?
4. Dixotomik va politomik zidlanishlarni tushuntiring.
5. Fonetik-fonologik sathdagi "Oraliq uchinchi"larni sharhlang.
6. Leksik sathdagi "Oraliq uchinchi"larga misollar keltiring.
7. Morfologik sathdagi "Oraliq uchinchi"larni sharhlang.
8. Sintaktik sathdagi "Oraliq uchinchi"larni sharhlang.

¹ Bozorov O. O'zbek tilida darajalanish. – Toshkent: "Fan", 1995.; Orifjonova Sh. O'zbek tilida lug'aviy graduonimiya. Filol.fanlari nomzodi ...diss. – Toshkent, 1996.

² Bozorov O. O'zbek tilida darajalanish. – Toshkent: "Fan", 1995.

6-mavzu. LISONIY TIZIMNING POG'ONAVIY (IERARXIK) QURILISHI TAMOYILI

Formal-funksional yondashuvning pog'onaviylik tamoyili tilshunoslikda qabul qilingan umumiy ierarxik munosabatlardan farq qilmaydi.

Formal-funksional tadqiqotlarda funksional lingvistikaning lisoniy makro va mikrosistemalar orasidagi ierarxik munosabat omili bunday pog'onaviy (ierarxik) zanjirning har bir bo'g'ini gipo-giperonimik munosabatlar bilan bog'lanishini ochish va tasvirlash bilan boyitildi. Lisoniy ierarxik sistemaning gipo-giperonimik munosabatlar bilan bog'langan bo'g'inlardan iborat ekanligi leksik tizimda, ayniqsa, yaqqol ko'zga tashlanadi.¹

Keyingi yillarda tilning ierarxik qurilishga ega ekanligi ko'pchilik olimlar tomonidan tan olinyapti. Tashkil etuvchilar bilan butunlik orasida ierarxik (pog'onali) – butun bilan bo'lak bog'lanishi mavjud.

Ierarxik munosabat til birliklarining sathma-sath qatlamlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda quyi sath qatlamlari yuqori sath qatlamlari bilan gipo-giperonimik munosabatda bo'ladi. Masalan, o'zbek tilidagi fonemalar ma'lum bir butunlikni, bir sathni, ya'ni fonologik sathni tashkil etadi. Fonologik sath esa ikki qismdan: unli va undoshlar tizimidan iborat. Bu ikkala tizim ham, o'z navbatida, alohida butunlik sifatida tashkil etuvchilarga ajraladi: unlilar lablangan va lablanmaganlarga, undoshlar esa jarangli va jarangsizlarga va h.k.

Lug'aviy tizimning o'zi murakkab – bir necha tarkibiy qismlarning (tashkil etuvchilarning) birikishidan tashkil topadi. H.Ne'matov o'zbek tili lug'aviy tizimining ierarxik (pog'onali) tuzilishini shunday tasvirlaydi: o'zbek tilining lug'aviy tizimi mustaqil leksemalarga, yordamchi leksemalarga va undov leksemalarga bo'linadi. O'z navbatida, mustaqil leksemalar esa ishora ma'noli leksemalar – olmoshlarga va atash, nomlash vazifasini bajaruvchi atovchi leksemalarga, yordamchi leksemalarga, bog'lovchilarga, ko'makchilarga, yuklamalarga ajraladi. Atovchi leksemalar esa, o'z navbatida, ot, sifat, son, fe'l va ravishga bo'linadi. Ularning har qaysisi

¹ Нарзиева М. Семантическая структура имени существительных вразностной характеристике лица в узбекском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1992. Saidova X.A. O'zbek tilida hayvon nomlarining shaxs tavsifi vazifasida qo'llanishi. Filol.fanlari nomzodi ... diss.avtoref. – Toshkent, 1995.

yana o'nlab mavzu (tematik) guruhlariga, bularning har biri esa yana ham kichikroq ma'no guruhlariga – alohida, yakka so'zga yetib kelguncha pog'onali ravishda bo'linib kelaveradi.¹

O'zbek tilida o'simlik nomlari leksemalari tizimi (qisqacha O'NLT)ni maxsus tadqiq etgan G.Ne'matova, bu tizimning pog'onaviy (ierarxik) qurilishga ega ekanligi, u 7-8 bosqichli tizimni tashkil etishi, "O'zbek tili izohli lug'ati"dan o'rin olgan 400 dan ortiq o'simlik nomlari leksemalarining har biri ana shu 7-8 bosqichning ma'lum bo'g'inidan joy olishi haqidagi xulosaga keladi.²

Tadqiqotchining fikricha, bu tizimda "o'simlik" yadroviy markazi eng yuqori pog'onada tursa, ya'ni 1-bosqichda tursa, uzumning ko'rinishlari (oq xalili – qizil xalili) eng quyi, ya'ni 7-bosqichda turadi. Ushbu ierarxik tizimda har bir bosqich o'z markaziga va qurshoviga ega. Masalan, [oq xalili], [qizil xalili] leksemalari [xalili] giperonimi (markazining) qurshovini tashkil etadi.

[Xalili] esa, o'z navbatida, [uzum] giperonimining qurshovini tashkil etadi. [Uzum] esa navbatdagi bosqichda xonaki (madaniy meva) giperonimi (markazi)ning qurshovini tashkil etadi. U esa keyingi bosqichda [meva] markazining giperonimini, [meva] esa "hosilli o'simliklar" qurshovini, [hosilli o'simliklar] esa [daraxt] leksemasi qurshovini, [daraxt] esa, o'z navbatida, [o'simlik] leksemasining qurshovini tashkil etadi.³ Demak, [oq xalili], [qizil xalili] leksemalari [o'simlik] leksemasi bilan ierarxik qurilishli gipo-giperonimik (jins-tur) munosabatlariga kirishadi. Pog'onaviy qurilishda istagan bo'g'indagi (bosqichdagi) qurshov o'z markaziy leksemasi bilan gipo-giperonimik munosabatlarda turadi; giperonim vazifasini markaziy leksema, giperonim vazifasini qurshov leksemalari o'taydi. Bir bosqichda giperonim (qurshov) bo'lgan leksema o'zidan quyidagi bosqich uchun giperonim (markaz) vazifasini bajarishi mumkin. Bu hol markaz (giperonim) va qurshov (giperonim) tushunchalarining nisbiyligini ko'rsatadi.

Bunday ierarxik sistemada shu xususiyatni hisobga olish kerakki, ierarxik gipo-giperonimik tizimning barcha bo'g'inlari uchun shu ierarxik tizim o'z ichiga olgan barcha birliklar bir xil ahamiyatga ega emas; har bir bo'g'in uchun uning markazi va qurshovi ahamiyatlidir.

¹ Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.

² Ne'matova G. O'zbek tilida o'simlik nomlari leksemalari: tizimi va badiiy qo'llanishi. Filol.fanlari nomz. ...diss.avtoref. – Toshkent, 1998.

³ O'sha joyda.

Chunonchi, I bo'g'in uchun markaziy leksema [o'simlik] va uning qurshovi ("daraxt", "tok", "buta", "sabzavot 1", "sabzavot 2", "o't", "qo'ziqorin" leksemalari) relevantdir. Lekin ikkinchi bo'g'inning qurshovi (ya'ni madaniylik yoki yovvoyilik) I bo'g'in uchun ahamiyatsizdir. Shu usul bilan har bir gipo-giperonimik qurshovdan faqat markaziy element (giperonim, dominanta) shu qurshovdan kattaroq bo'lgan bo'g'inga element sifatida kiradi, xolos. Shuning uchun har bir giperonimik qurshov hamisha ochiq bo'ladi va uning tarkibi o'zgarib turadi.

Lug'aviy ma'no guruhleri ham ikki qismdan – markaz va qurshovdan iborat bo'ladi. Lug'aviy ma'no asosi bir necha leksemadan tashkil topgani holda, lug'aviy ma'no qurshovi bosh leksemalarning ma'nodoshlik va darajalanish qatorlari birliklarini, sof nutqiy ma'nodoshlarni o'z ichiga oladi. Qurshovni tashkil etuvchi birliklar lug'aviy ma'no guruhleri asosidan bir necha marta ortiq bo'ladi va, ayni paytda, doimo ochiq tabiatga ega bo'ladi. Shu bois, o'sha tizimning qurshovi o'zgaruvchan bo'lib, davrlar o'tishi bilan yo kengayib, yo torayib boradi. Qurshov birliklarining kengayishi va torayishi ular tashkil etgan tizimning mohiyatiga ta'sir qilmaydi.

Har bir bo'g'indagi gipo-giperonimik munosabatlardan iborat bo'lgan ierarxik qurilmalarni O.Bozorov fonologik tizimda, I.Madrahimov so'z turkumlari misolida, H.Ne'matov va Sh.Shahobiddinova grammatik (morfologik) kategoriyalar asosida, M.Abuzalova sodda gap qoliplari, R.Sayfullayeva qo'shma gap qoliplari asosida berib, bunday tuzilishning umumlisoniy tabiatga ega ekanligini namoyon qilishdi. Jumladan, jo'nalish kelishigi formasi ierarxiyasi bo'g'inlarini quyidagicha berishimiz mumkin:

I bo'g'in: markazi (giperonimi, yadrosi) – morfologik formalar; qurshovi (giperonimlari) – a) subyektiv baho formalari; b) forma yasovchilar (lug'aviy shakl yasovchilar; v) aloqa-munosabat shakllari.

II bo'g'in: markazi – aloqa-munosabat formalari; qurshovi – a) hokimlik shakllari; b) tobelik shakllari; v) neytral formalar.

III bo'g'in: markazi – tobelik formalari; qurshovi – a) kelishik shakllari; b) ravishdosh shakllari.

IV bo'g'in: markazi – kelishik formalari; qurshovi – a) makon-zamon formalari; b) aniqlik-noaniqlik, kontaktlik-distantlik shakllari.

V bo'g'in: markazi – makon-zamon shakllari; qurshovi – a) jo'nalish kelishigi; b) chiqish kelishigi; v) o'rin kelishigi.

O'z navbatida, jo'nalish kelishigining o'zi umumiy (lisoniy) sintaktik va semantik qobiliyati asosida umumiy lisoniy ma'nodan konkret nutqiy ma'noga tomon ierarxik tizimchani tashkil etadi.

M.R.Saidova tomonidan ajratilgan va tavsiflangan, masalan, [VFⁱⁿposs] modeli bir sostavli sodda gapning *Moskvadan Toshkentga boriladi* gipo-giperonimik qurilishli ierarxiyasi quyidagichadir: I bo'g'in: markaz – sodda gapning umumiy qolipi [WP_m]; qurshovi – a) 2 sostavli sodda gaplar [IWP_m]; b) 1 sostavli sodda gaplar [IIWP_m].

II bo'g'in: markazi – [IWP_m], qurshovi – a) ism markazli gaplar [WP_m]; b) fe'l markazli gaplar [VF].

III bo'g'in: markazi – [VF]; qurshovi – a) bir sostavli morfologik belgilar bilan izohlangan gaplar [mVF]; b) leksik izohlangan gaplar [LVF].

IV bo'g'in: markazi – [mVF]; qurshovi – a) [VFⁱⁿposs]; b) [Jn f Praed]; v) [W^{ass} VF^{poss}].¹

Lisoniy birliklarning mohiyatini bunday gipo-giperonimik (markaz-qurshov) tuzilishiga ega bo'lgan ierarxik sistemalardan aniqlash har bir birlik umumiy (lisoniy) ma'nosini nisbiy tabiatga ega bo'lgan integral va differensial belgilar majmuasi sifatida sharhlash imkoniyatini beradi. Bunda markaz (va yuqori pog'onaning) belgilari qurshov (va quyi pog'onalar)ning birliklari uchun integral belgi vazifasini o'tasa, qurshov (quyi pog'ona)ning belgilari shu qurshov birliklari uchun differensial belgi mavqeyida bo'ladi va lisoniy birlikning umumiy ma'nosi komponent tahlil usulida ochib beriladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Ierarxik munosabat nima?
2. Gipo-giperonimik (markaz-qurshov) munosabati haqida gapiring.
3. Fonetik-fonologik sathdagi gipo-giperonimik (markaz-qurshov) munosabatini sharhlang.

¹ Keltirilgan LSKlar haqida karant: Saidova M.R. Сравнительно-типологическое исследование единичных предложений в русском и узбекском языках. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1996.

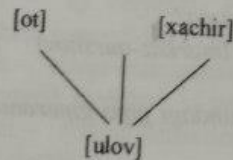
4. Leksik sathdagi gipo-giperonimik (markaz-qurshov) munosabatini sharhlang.

5. Morfologik sathdagi gipo-giperonimik (markaz-qurshov) munosabatini sharhlang.

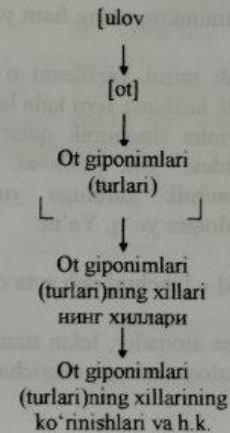
6. Sintaktik sathdagi gipo-giperonimik (markaz-qurshov) munosabatini sharhlang.

7-mavzu. LISONIY TIZIMDA MARKAZ-QURSHOVLILIK TAMOYILI

Formal-funksional yondashuvning markaz-qurshovlilik tamoyili ierarxik (pog'onaviylik) omili bilan uzviy bog'liq. Formal-funksional yo'nalish talqinlarida sinonimik va graduonimik qurshov (yoki qatorlar) har bir lisoniy birlikning faqat o'ziga xos xususiyati deb baholanadi va shu lisoniy birlik mansub bo'lgan ierarxik sistema va sistemalarga bevosita daxldor emas. Har bir lisoniy birlik (fonema, morfema, leksema, model) o'z mustaqil sinonimik va graduonimik qurshoviga ega bo'la oladi, lekin ierarxik tizimlarga bunday sinonimik va graduonimik qatorlardan faqat qatorning bosh (yetakchi) birligi (dominantasi)gina kiradi. Bunday sinonimik va graduonimik qurshov birliklarining butun tizim bilan aloqalari o'z dominantalari orqali bo'ladi. Shuning uchun bunday qatorlar hamisha ochiq bo'ladi va davr talabi, nutq egasining saviyasi, hayot sharoitiga ko'ra tez-tez o'zgarib turadi va bunday o'zgarishlar butun sistemaning qurilishi va uning barqarorligiga mutlaqo ta'sir etmaydi. Bayon etilgan umumiy fikrni lisoniy sathning har bir birligi asosida sharhlashimiz mumkin. Tahlil uchun qulay bo'lganligi sababli sharhimizni lug'aviy birliklarda sinonimiya va graduonimiya munosabati misolida ko'rib o'tamiz.

Misol tariqasida, bitta LMG (lug'aviy ma'no guruhi)ni – ulov LMGsini olaylik. Tadqiqotchi R.Safarova ko'rsatganidek,¹ bu LMGning markazini [ulov] leksemasi tashkil etadi. Buni chizmada quyidagicha aks ettirishimiz mumkin:

Bu LMGning giponimlari, ya'ni ot, xachir, eshak, o'z navbatida, giperonim sifatida chiqishi mumkin va bu imkoniyat o'zbek tilida, asosan, [ot] leksemasida va qisman [eshak] leksemasida voqelanadi.

[Ot] leksemasining o'zi o'zbek tili gipologik leksikasini tadqiq etgan R.Safarova ko'rsatganidek,² bir necha yuz giponimlarini birlashtiradi va ular [ulov] LMGning 2-3-4 qurshovini tashkil etadi. Lekin, ayni paytda, [ot] leksemasining o'zining sinonimlari bor: markab, asp, bolalar nutqida chuh-chuh va b. Bu sinonimlar tizimga mutlaqo aloqador emas.

Nutqda esa ot so'zi – [ot] leksemasiga ma'lum bir kontekstda yuzlab so'zlar qiymatdosh yoki N.Qosimova atamasi bilan aytganidek, "so'z ma'nodoshi" bo'lib keladi.³ Lug'aviy tizimga bu so'zlarning birortasining aloqasi yo'q. Xuddi shunday hodisani jins jihatidan

¹ Safarova R. Giponimiya va uzbekcha zarye (na materiale obshcheprobnyatskikh toonimov). Avtorof. diss...kand. filol. nauk – Toshkent, 1990.

² Safarova R. Yuzoridagi asar.

³ Qosimova N. Ona tili ta'limi jarayonida o'quvchilar nutqini so'zning ma'nodoshlari bilan boyitish. // Pedagogika fanlari nomzodi...diss.avtorof. – Toshkent, 1998.

farqlanuvchi LMGda ham ko'rishimiz mumkin. Bu tizimdagi [xotin] so'zi [ayol], [xotin-qiz], ba'zan [xotin-xalaj] kabi sinonimlariga ega bo'lib, ularning giponimik tizimiga mutlaqo aloqasi yo'q.

Shuningdek, [xotin] nutqda yuzlab qiymatdoshlarga, so'z ma'nodoshlariga ega bo'lishi mumkin, uning ham yuqoridagi tizimga aloqasi yo'q.

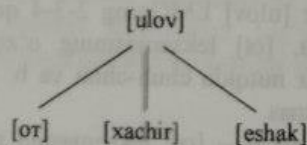
Tilshunosligimizda klassik misol vazifasini o'taydigan *chehra*, *oraz*, *ruxsor*, *jamol*, *yuz*, *bet*, *afi*, *bashara*, *turq* kabi leksemalar uslubiy, ijobiy-salbiy munosabat bo'yicha sinonimik qatomi tashkil qiladi. Lekin B.Qilichev ko'rsatganidek,¹ *yuz*, *pehona*, *soch* kabi odam boshining old qismi partonimik guruhiga yuqorida sanalgan leksemalarning hech birining aloqasi yo'q. Ya'ni:

[soch] – [pehona] – [chehra] deb ayta olmaymiz.

[Chehra] leksemasi tizimga aloqador, lekin tizimning ichidan joy olmaydi, uning tizim bilan aloqasini quyidagicha aks ettirishimiz mumkin:

[soch] — [pehona] —

Boshqa sinonimlar haqida ha [chehra] shu fikrlarni aytishimiz mumkin. Endi leksik graduonimik m qurilishiga aloqador emasligi haqidagi masalaga to'xtalamiz. Yana yuqoridagi:

tizimga qaytamiz. Bu yerda [ot] leksemasining, R.Safarova, Sh.Orifjonova, O.Bozorov va boshqalar ko'rsatib o'tganidek,

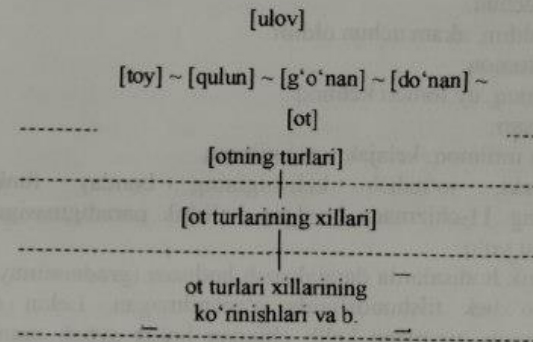
[toy] – [qulun] – [g'o'nan] – (do'nan) – [ot]

kabi graduonimik qatoriga

[uy] leksemasi esa

[kulba] – [hujra] – [uy] – [hovli] – [ko'shk] – [qasr] – [saroy] – [koshona]

qatoriga ega. Bu qatordagi so'zlardan faqat [ot], [uy] leksemalarigina tizimdan o'rin ola oladi. Agar graduonimik va sinonimik qatorlari bilan birgalikda olingan [ot] leksemasining ierarxonimik tabiatga ega bo'lgan 4-chizmadagi o'rini belgilamoqchi bo'lsak, u quyidagicha bo'ladi:

Morfologik tizimda ham sinonimik va graduonimik munosabatlar faqat lisoniy birlikning o'ziga aloqadordir. Chunonchi, jo'nalish kelishigi kelishiklar paradigmasidan quyidagicha joy oladi:

[bosh kelishik] ~ {[tushum kelishigi] ~ [qaratqich kelishigi]}
 {[-ga] ~ [-dan]} ~ [-da]}

Jo'nalish kelishigining qanday qo'shimchalar bilan yasalishi, uning har xil variantlari, shubhasizki, bu tizimga aloqasiz.

¹ Qilichev B. O'zbek tilida partonimiya: FiloLanlari nomzodi div. – Toshkent, 1997.

Xuddi shuningdek, o'zbek nutqida jo'nalish kelishigiga sinonimik hosilalar turli yo'nalishda ham atroflicha o'rganilgan.¹

Chunonchi: 1. Kelishik – kelishik sinonimiyasi;

a) -ga ~ - ni;

otga minmoq, otni minmoq

b) - ga ~ - dan;

gapirishga ko'rqdi, gapirishdan qo'rqdi.

v) - ga ~ - da

majlis ertaga bo'ladi, majlis soat o'nda bo'ladi.

2. Kelishik – ko'makchi sinonimiyasi.

a) - ga ~ uchun;

akamga oldim, akam uchun oldim

b) - ga ~ tomon;

uyga ketmoq, uy tomon ketmoq

v) - ga ~ sari;

kelajakka intilmoq, kelajak sari intilmoq.

Shubhasizki, jo'nalish kelishigining bunday funksional sinonimlarining 11-chizmada berilgan kelishik paradigmasiga hech qanday aloqasi yo'q.

Morfologik hodisalarda darajalanish hodisasi (graduonimiya)ning voqelanishi o'zbek tilshunosligida o'rganilmagan. Lekin shunga qaramay, umumiy tizimdan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, morfologik sathdagi darajalanish ham tizimga aloqador emas. Jumladan, jo'nalish kelishigining nutqiy ma'nolari manbaga yo'nalishdan manbaga tegishli va manbani qamrab olish amplitudasida (miqyosida) ma'nolarga ega bo'lishi mumkin. Masalan:

a) otga qaramoq;

b) otga yo'nalmoq;

v) otga yaqinlashmoq;

g) otga yetmoq;

d) otga minmoq va h.k.

Mana bu qatorda harakatning obyektga ta'sirining turli darajasi aks etgan va harakatning obyektga ta'sir kuchi qaramoqdan minmoqqa tomon ortib boradi. Bu so'zning (ya'ni qaramoq, yo'nalmoq,

yaqinlashmoq, yetmoq, minmoqning) lug'aviy ma'nosiga aloqador bo'lib, kelishik paradigmasiga aloqador emas.

Sintaktik sath birliklaridagi sinonimiya masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, shuni aytishimiz kerakki, an'anaviy sintaksimizda ham tilshunoslar tomonidan to'la-to'kis tan olinadigan ayni bir gapni turli ohang bilan talaffuz etib, darak, so'roq, buyruq, his-hayajon, undov gaplar hosil qilish mumkin. Bunday gaplarning sintaktik qurilishga mutlaqo aloqasi yo'q. Formal-funksional yo'nalish bunday sinonimlar chegarasini yana ham kengaytirib yuboradi. Jumladan, M.Abuzalova, M.Saidovalar ko'rsatganidek,¹ "Kecha ishga bormadim" va "Men kecha ishga bormadim" gaplari mohiyatan ayni bir sintaktik qurilmadir. Egali va egasiz, yoyiq va yig'iq, kengaygan va kengaymagan gap qoliplari bitta qolipning, bir umumiylikning turli tartibda voqelanishi deb baholanadi va gap paradigmatikasida, asosan, ikkita qolip: [WP_m] – {[WP_m] V [WP_m]} kabi munosabatlar ajratiladi. O'zbek nutqidagi barcha turdagi son-sanoqsiz gaplar shu ikki qolipning xilma-xil darajada kengaygan, turlicha murakkablashgan hosilalari sanaladi. Gapning mazmuni, ohangi, murakkablashgan-murakkablashmaganligi, real va irrealligining sintaktik paradigmasiga, umuman, aloqasi yo'q.

O'zbek tilshunosligida yangi yo'nalish sifatida shakllangan va rivojlanayotgan formal-funksional yo'nalishning asosiy tahlil usullari, tamoyillari mana shulardan iborat bo'lib, yo'nalish o'zi asoslagan shakllar asosida o'zbek tilining to'liq tavsif va qurilishini berishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Bu sohada jiddiy ishlar amalga oshirildi. Fonetika,² leksikologiya,³ morfologiya,⁴ sintaksis⁵ bo'yicha ta'limning barcha bosqichlari uchun o'quv qo'llanmalari va darsliklar yozildi va yo'nalish tahlil usullari ommalashdi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Sinonimik va graduonimik qurshov ierarxik sistemaga qay darajada aloqadorligini tushuntiring.

¹ Abuzalova M. O'zbek tilida sodda gapning eng kichik qurilish qelipi va uning nutqda voqelanishi: Filol fanlari nomzodi...dis. – Toshkent, 1994; Saidova M.P. Сравнительно-типологическое исследование единичных предложений в русском и узбекском языках. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1996.

² Ne'matov H. O'zbek tilining tarixiy fonetikasi. – Toshkent: "O'qituvchi", 1992.

³ Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: "O'qituvchi", 1995.

⁴ Nigmatov X.T. Функциональная морфология порокязычных памятников XI-XII вв. – Ташкент: "Фан", 1989.

⁵ Ne'matov H., Sayfullayeva R., Qurbonova M. O'zbek tili struktural sintaksisi asoslari. – Toshkent: "Universitet", 1999.

¹ Зноева М. Дательный падеж в узбекском языке. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Самарканд, 1966.

2. Fonetik-fonologik sathdagi gipo-giperonimik (markaz-qurshov) munosabatini sharhlang.

3. Leksik sathdagi gipo-giperonimik (markaz-qurshov) munosabatini sharhlang.

4. Morfologik sathdagi gipo-giperonimik (markaz-qurshov) munosabatini sharhlang.

5. Sintaktik sathdagi gipo-giperonimik (markaz-qurshov) munosabatini sharhlang.

8-mavzu. FORMAL-FUNKSIONAL YO'NALISHDA LISON VA UNING TABIATI

Formal-funksional tadqiqot (yo'nalish) talqinlarini to'g'ri tushunish va uning natijalarini baholashda eng asosiy omil bu yo'nalishda lison (til)ning tabiati qanday talqin qilinishini to'g'ri uqishdir.

Formal-funksional yo'nalishning tadqiq usullari, asosiy tamoyillari bilan tanishtirib bo'lgach, sistemaviy tilshunoslikning eng asosiy tushunchasi – lison (til) ~ nutq bo'linishining, lison va nutq tabiatining bu yo'nalishda qanday talqin etilishi masalasi ustida ham to'xtalib o'tishimiz kerak. Agar bu masalani chetlab o'tsak, formal-funksional yo'nalishning mohiyati to'la ochilmay qoladi. Odatda, tilshunoslik yo'nalishlarini tavsif qilayotganda, tilshunoslar sistemaviy tilshunoslikning fundamental masalasini – lison(til) ~ nutq (ya'ni til va nutqni farqlash) muammosining qanday tushunilishini izohlashdan boshlaydilar.¹

Biz esa dastlab mazkur yo'nalishning tahlil usullari va tamoyillarini ko'rib o'tib, undan keyingina formal-funksional yo'nalishda lison – nutq farqlanishi (dixotomiyasi)ning izohiga o'tishni ma'qul ko'rdik. Buning sababi quyidagicha: birinchidan, bu masala H.Ne'matov va O.Bozorovlarning risolasida maxsus ko'rib o'tilgan² va bu o'rinda ularni takrorlashga hojat yo'q; ikkinchidan, dastlab formal-funksional tahlilning asosiy tamoyillari va tahlil usullari bilan tanishgach, lison va nutq tabiatini sharhlash ancha osonlashadi. Zeroki,

¹ Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. – М.: Просвещение, 1966; Основы направления структурализма. (Под ред. Ахманова). – М., 1965; Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент, 1995.

² Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. – Toshkent: "O'qituvchi", 1993.

lison va nutq farqlanishini tushuntirish uchun zarur bo'lgan zot (substansiya) – tajalli (refleksiya), umumiylik – xususiylik, mohiyat – hodisa, imkoniyat – voqelik, sabab – oqibat, invariant – variant, ierarxiya – qator kabi tushunchalar yuqorida berilgan fonologik/fonetik, grammatik, leksik lisoniy va nutqiy hodisalar sharhi asosida uqilgan bo'ladi. Formal-funksional yo'nalishda lison zot, umumiylik, mohiyat, imkoniyat, invariant, ierarxiya sifatida, nutq esa xususiylik, hodisa, voqelik, variant, qator sifatida tushuniladi. Yuqorida berilgan fonologik, morfologik, sintaktik hodisalarning lisoniy va nutqiy mohiyatidan biz qiyosan xulosa chiqara olamizki, lison bu yo'nalishda ijtimoiy psixofiziologik hodisa sifatida tushuniladi, lekin u sof ijtimoiy, sof psixik hodisalar kabi moddiyliklardan xoli emas.

Lison formal-funksional yo'nalishda shunday ijtimoiy psixofiziologik hodisaki, uning har bir birligi o'z ichida moddiylikka ishorani mujassamlashtirgan bo'ladi. Fonemalarda bu differensial belgilar (ya'ni moddiy artikulyatsion va fizik xususiyatlar) bo'lsa, morfemada bu umumiy grammatik ma'no (lisoniy ma'no) ning ma'lum fonemalar tizmasida, ya'ni moddiylikda mujassamlanganligida, sintaktik qoliplarda esa sintaktik qolipning mazmun va shakl tomonlariga ajratilishida ko'riladi.

Formal-funksional yo'nalishda lison moddiylikka ishorani o'z ichiga olgan ijtimoiy psixofiziologik hodisa deb qaralsa, nutq bu mohiyatning muayyan moddiy shaklda (muayyan zamon va makonda) voqelanish mahsuli sifatida qaraladi. Lisoniy birliklarda moddiy tomon haqida faqat tasavvur, ishora mavjudligi va aksincha, nutqiy voqelanishlarda muayyan moddiy shakl va ko'rinishga ega bo'lganligi, lisoniy birlikning moddiy tomonga ishorasi nutqiy birliklarda rang-barang moddiy ko'rinishlarda voqelana olishi sababli bu yo'nalishda me'yor tushunchasi juda keng tushuniladi. Bu yo'nalishda me'yor ma'lum bir jamiyatda odat (rasm, norma) tusiga kirgan holatlardan boshlab, nutq sharoiti zarurati va talablari, so'zlovchi va tinglovchi saviyalari qamrovigacha bo'lgan omillarni o'z ichiga oladi.¹

Til – me'yor – nutq bir mukammal jarayonning, ya'ni nutq faoliyatining turli tomonlari sifatida namoyon bo'ladi. Ayni vaqtda, ularning har birining o'z xususiyatlari bor. Til bevosita kuzatishda

¹ Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: "O'qituvchi", 1995.

berilmagan bo'lib, fikrni shakllantirish va ifodalashga xizmat qiladigan tayyor birliklarning o'zaro munosabatlari tizmasidir.¹ U jamiyat a'zosining ongida muayyan imkoniyat, umumiylik sifatida mavjud. Me'yor ushbu imkoniyatni muayyan shakl va ko'rinishlarda yuzaga chiqishini belgilab beradi, nutqda esa bu imkoniyat (umumiylik) me'yor darchasidan o'tib, aniq moddiy shakl va ko'rinish oladi, xususiyliklar sifatida yuzaga chiqadi, voqelikka aylanadi.²

Lison va nutq farqlanishi bilan lisoniy ma'no va nutqiy ma'no (umumiy ma'no va xususiy ma'no), lisoniy birlik ~ nutqiy birlik tushunchalari uzviy bog'liq. Lisoniy birlik va lisoniy ma'no lisonning o'zi kabi ijtimoiy psixofiziologik yoki psixo-funksional tabiatga ega bo'lib, albatta, moddiy tashuvchiga ishorani o'z ichiga oladi. Nutqiy va nutqiy birlik konkret fizik-semantik yoki fizik-funksional tabiatga ega bo'ladi, ya'ni qo'llanilgan sharoitiga mos moddiy shaklga va ichki mazmunga ega bo'ladi.

Lisoniy ma'no va lisoniy birlik, nutqiy ma'no va nutqiy birlik orasidagi munosabatlar, ta'kidlanganidek, tasavvufning zot va tajalli, kull va juzv, dialektikaning substansiya va refleksiya, umumiylik va xususiylik, mohiyat va hodisa, sabab va oqibat, imkoniyat va voqelik kategoriyalari talqinida tushuniladi. Shuning uchun formal-funksional yo'nalish nutqiy voqeliklardan boshlab lisonning o'zigacha bo'lgan qamrovdagi mohiyat-hodisalarni bir xil metodologik asos – zot ~ tajalli (substansiya ~ refleksiya) talqini asosida sharhlagani sababli mukammal ilmiy talqin shaklini oladi. Uning o'z tahlil usullarini fonetika hodisalaridan boshlab sintaksis-u uslubiyatgacha bo'lgan rang-barang nutqiy va lisoniy hodisalgacha izchil va ongli qo'llay olgani esa bu yo'nalishni yaxlit tilshunoslik ta'limoti darajasiga ko'taradi.

Shu o'rinda formal-funksional atamasining o'zi to'g'risida to'xtalishimiz lozim. Bu yo'nalish kurtaklarini shakllantirgan S.N.Ivanov o'z tadqiqotlarida substansial yondashuv atamasidan foydalangan edi va hozirda ba'zi tilshunoslar ham ushbu atamani qo'llaydilar. Substansiya – (uning Sharq falsafasidagi qiymatdoshi zot) falsafiy tushunchadir. Zotiy (substansial) yondashuv deganda tadqiq manbayiga falsafiy yondashishning bir ko'rinishi tushuniladi. Shuning

¹ Апресян Ю.Д. Язык и методы современной структурной лингвистики. – М.: "Прогресс", 1966.
² Ne'matov H., Karimov R. O'zbek tili sistem lingvistikasi asoslari. – Toshkent: "O'qituvchi", 1995.

uchun nazarimizda zotiy yondashuv lingvistik atama vazifasini o'tay olmaydi.

S.Ivanov talqinlaridan rivojlanuvchi bu yo'nalishni H.Ne'matov substansial dialektik deb atagan edi. Biroq bu atama ham mohiyatan falsafiy bo'lganligi sababli ommalashmadi. 1984-yilda "Tezislar" mualliflari¹ formal-funksional atamasidan foydalanishdi, shundan so'ng bu atama fanimizda tez ommalashdi.² Shunga qaramay, haligacha formal-funksional atamasi mazmun jihatidan ochib berilmadi. Bu atamada qo'shaloq – forma va funksiya tushuncha va so'zlarining ishlatilishiga sabab shuki, mazkur yo'nalishda tadqiq manbasi – zot istalgan kattalikdagi lisoniy birlik shakl (forma) va vazifa (funksiya) majmuasi sifatida qaraladi. Bu yerda nima birlamchi, nima ikkilamchi savoli qo'yilishi mumkin emas; shaklning mohiyati vazifalar majmuvi sifatida qaraladi va bu vazifalar muayyanlikda shakl sifatida voqelanadi. Vazifasidan, paradigmasidan ajratilgan shakl ushbu yo'nalishda mutlaqo izohlanmaydi. Shu sababdan, fanimizdagi bu yo'nalishning lingvistik nomi sifatida formal-funksional yo'nalish atamasi qulaydir. Bunday yo'nalishning falsafiy-metodologik asosiga nisbatan zotiy (substansial) yondashish atamasini qo'llagan ma'qul. Lisoniy birliklarning formal-funksional tadqiq usuli bilan ochilgan va tavsiflangan mohiyatga nisbatan lisoniy birlikning zotiy mohiyati yoki zotiy tabiati atamasini qo'llash maqsadga muvofiq. Shuning uchun gapning eng kichik qurilish qolipining kesimlik kategoriyasi ko'rsatkichlari bilan shakllangan atov birligi (ya'ni [WP_n]) deb qaralar ekan, minimal gapning lisoniy-zotiy tabiati nazarda tutiladi. Bu gapning umumiy mohiyati ham emas, universal ta'rifi ham emas, balki o'zbek tilida gap vazifasini bajarish uchun (ya'ni ma'lum bir vazifa uchun) ixtisoslashgan shakldir. Boshqacha qilib aytganda, o'zbek tilida gapni eng kichik ko'rinishda shakllantirish vazifasi [WP_n] da mujassamlashgandir.

¹ Нигматов Х., Абдуллаев К.М., Базарг' В.И., Махмудов Н.М., Муҳаммадова Д.А., Нурмонов А. Структурно-предметная и актуально-вопросы синтаксиса творческой языка (тезисы формально-функционального исследования) / Сов. пер. – 1984. – №5. – С. 3-10.

² Abuzalova M. O'zbek tilida sodda gapning eng kichik qurilish qolipi va uning nutqqa voqelanishi. Filol.fanlari so'mozhi... dis. – Toshkent, 1994; Sayfullayeva R., Abuzalova M. Gapning eng kichik qurilish qoliplari haqida / O'zbek tili va adabiyoti. – 1991. – № 5. – 42-47-b.; Sayfullayeva R.R. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'shna gaplarning shakl-vazifaviy (formal-funksional) talqini. Filol.fanlari d-ri... dis. avtoruf. – Toshkent, 1995; Akramov Sh. O'zbek tilining gap qurilishida ta'kidlovchi va hol-([WP_n]) valentligi aspektida / Filol.fanlari so'mozhi... dis. – Toshkent, 1997.

Til birliklari talqiniga zotiy yondashuv asosida shakllangan formal-funksional tadqiq fanimizda o'ziga xos yangi yo'nalish sifatida tilshunoslikdan ajralib chiqayotganligini alohida ta'kidlab o'tishimiz zarur. Bu yo'nalish fanimizda sistem tilshunoslikning funksional yo'nalishi, tasviriy tilshunoslikning formal asoslari (Fortunatov – Shaxmatov – Vinogradov – G'ulomov) tahlil usullari hamda islomiy tasavvuf va dialektikada tadqiq manbayiga zotiy (substansial) yondashuv metodologiyasi asosida shakllangan alohida bir tahlil usuli bo'lib, o'zbek tilining ichki qurilish xususiyatlariga tayanadi. Formal-funksional yo'nalish jahon falsafiy fikri va tilshunoslikning shu kungacha qo'lga kiritgan yutuqlari asosida shakllangan va rivojlanayotgan mustaqil yo'nalishdir. Uni jahonda mavjud bo'lgan tilshunoslik oqim va maktablarining birortasiga aynan tenglashtirish yoki bevosita nisbat berish ilmiy noxolislik bo'ladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Formal-funksional yo'nalishda lison va nutq tabiati qanday talqin qilinadi?
2. O'zbek tilshunosligida til va nutq dixotomiyasini o'rgangan mualliflar kimlar? Ular qanday ishlarni amalga oshirganlar?
3. Formal-funksional yo'nalishning nomlanishiga doir bahs-munozaralarga diqqat qiling. Bu nomlanishni qay darajada to'g'ri yoki qay darajada noto'g'ri deb hisoblaysiz?
4. Lison va nutq dixotomiyasi fanda yana qanday kategoriyalar bilan nomlanadi?

9-mavzu. TIL HODISALARINI QOLIPLASHTIRISH VA LISONIY SINTAKTIK QOLIP TUSHUNCHASI

LSQlar tilshunoslikda keng tarqalgan qoliplashtirish (lingvistik modellashtirish) usuli orqali aniqlanadi.

Qoliplashtirish ham amaliy, ham nazariy metod sifatida fanda uzoq vaqtdan beri qo'llanilib keladi.¹

Qoliplashtirish usuli, ma'lumki, bevosita kuzatishda berilmagan, bizning sezgi a'zolarimiz orqali anglanmaydigan hodisalarni o'rganishda qo'llaniladi. Chunki bevosita kuzatishda narsaning, tadqiq manbayining faqat tashqi, yuzaki belgi-xususiyatlari o'rganilishi mumkin. Narsaning (masalan: til birliklarining) ichki belgi-xususiyatlarini, uning butun murakkabliklarini bevosita kuzatish, o'rganish mumkin emas. Masalan, leksemaning semalar tarkibini bevosita sezish mumkin emas, chunki semalar bizning sezgi a'zolarimiz qabul qiladigan ifoda tomonlarga ega emas.¹ Xuddi shuningdek, LSQlarni ham bevosita kuzatish, his qilish mumkin emas. Ana shu vaziyatda tilshunoslar manbani bevosita kuzatishdan voz kechib, ularni o'rganishning bilvosita usullariga murojaat qilishadi. Lingvistik modellashtirish (qoliplashtirish) ana shunday usullardan biridir. Bu usulda tilshunos bevosita tabiiy obyektini (originalni) emas, balki uning analogini, modelini tahlil qiladi.²

Qoliplashtirish usuli ma'lum bir qonuniyatlarga bo'ysunadi. Qoliplashtirish ta'limoti tadqiq manbani bo'lgan analog originalning tabiati va turi hamda qoliplashtirilayotgan obyektga bog'liq bo'lmagan holda qoliplarga muayyan talablarni qo'yadi.³

LSQlar bu yo'nalishda asosiy tushuncha bo'lganligi uchun qolip, qoliplashtirish va uning ahamiyati haqida fanda oldindan mavjud bo'lgan bu talablarni⁴ LSQlarga qiyosan sharhlashga harakat qilamiz.

Qolip tadqiqot obyektini to'laligicha aks ettirishi shart emas. Qolipning vazifasi murakkab originalning muayyan tadqiq bosqichidagi eng muhim xususiyat va munosabatlarni tuzish yoki aks ettirishdir. Buning uchun tadqiqot obyektining xususiy va nomuhim jihatlarini e'tibordan soqit qilishga to'g'ri keladi. Masalan, sodda gap LSQi ham gapning o'nlab belgi-xususiyatlaridan soqit qilinib, "kesimlik kategoriyasi ko'rsatkichlari bilan shakllangan atov birligi" sifatida talqin qilingan va [WP_m] ramzi bilan belgilangan. Sodda gaplarning an'anaviy sintaksisdagi bir necha jihatdan tasnifi uchun asos bo'lgan belgi-xususiyatlari sodda gap mohiyatini, uning alohida

¹ Мухамедов С.А., Пиотровский Р.Г. Инженерная лингвистика и опыт системно-статистического исследования узбекских текстов. – Ташкент: Фан, 1986.

² Уша асарда.

³ Мухамедов С.А., Пиотровский Р.Г. Инженерная лингвистика и опыт системно-статистического исследования узбекских текстов. – Ташкент: Фан, 1986; Мальчук И.А. Математический синтаксический анализ. – Новосибирск, 1964, – с. 8.

⁴ Мухамедов С.А., Пиотровский Р.Г. Инженерная лингвистика и опыт системно-статистического исследования узбекских текстов. – Ташкент: "Фан", 1986.

¹ Колдунов В.И. Общее языкознание. – М.: Высш. шк., 1974.

kategoriya sifatidagi zotiy belgisini aniqlashda (belgilashda) e'tiborga olinmagan.

Original va uning qolipi tashkil etuvchilarning yetarli darajada murakkab tizimi bo'lsagina, qoliplashtirish o'zining mazmuniga ega bo'ladi. Boshqacha aytadigan bo'lsak, original, ya'ni tadqiq manbai juda jo'n va sodda bo'lsa, qoliplashtirish usuli hech qanday qiymatga ega bo'lmaydi.

Qolip evristik vazifani bajarishi, ya'ni nazariy tekshirishda, yangiliklar kashf etish jarayonida qo'llanadigan mantiqiy usullarga, unumli ijodiy fikrlashga omil bo'la olishi kerak. Shuningdek, qolip yangi nazariya va g'oyalarga yo'l ochuvchi ilmiy-nazariy qarashlarni egallash uchun vosita bo'lib xizmat qilishi kerak. Chunonchi, LSQlar sodda gap haqidagi yangicha talqinlar, yangicha ilmiy-nazariy qarashlar uchun asos vazifasini o'tashi kerak. Zero, LSQlar umumiylik tabiatiga ega bo'lib, har qaysi muayyan so'z birikmasi va gaplar xususiyliklardir. Har qanday xususiylik esa umumiylikka qiyosan o'rganiladi.

Lingvistik qolipning ijtimoiy qiymatini, uning ziddiyatsizligini va tushuntirish kuchining darajasini aniqlashning eng yaxshi usuli qolipni amaliyotda sinab ko'rishdir. Amaliyotda muvaffaqiyatli qo'llanilgan qolipgina ijtimoiy qiymatga, ilmiy-nazariy ahamiyatga ega bo'ladi.

Lingvistik qoliplashtirish usulida shu narsa muhimki, dastlabgi bosqichda til hodisalari qoliplashtiriladi, keyingi bosqichda esa hosil qilingan qoliplar o'sha til hodisasiga qaytadan tatbiq qilinadi va bu keyingi bosqichda hodisaning murakkab qirralari yoki yangi bir qirradi ochiladi. Shu tariqa, hodisa ortida yotgan, yashiringan mohiyat aniqlanadi. Shu bois, formal-funksional tahlilda nutqimizdagi so'z birikmalari va gaplarni bosqichma-bosqich umumlashtirib, ularni LSQlarga birlashtirish bilan cheklanib qolmay, ushbu aniqlangan LSQlarning nutqda qanday voqelanishi masalasiga ham alohida e'tibor qaratiladi.

Qoliplashtirish usuli haqida gap ketganda shuni ta'kidlash joizki, tilshunoslikda gapni qoliplashtirish uch xil bosqichda amalga oshiriladi va shu bilan bog'liq ravishda gapning uch xil qolipi aniqlanadi:

- 1) gapning yuza qurilish qolipi;
- 2) gapning ichki qurilish qolipi;
- 3) gapning mohiyatiy (zotiy) – lisoniy qolipi.

Gapning yuza qurilish qolipi nutqiy hosilalarning umumlashmasi sifatida hosil qilinadi. Masalan, *Ukam qora qalamni oldi* gapining yuzaki qurilish qolipi quyidagicha:

12-chizma:

1. _____

Yuqoridagi gap lisoniy chizma asosida hosil qilinmagan, aksincha, chizma keltirilgan gap asosida hosil qilindi. Ya'ni qolip nutqiy hosilaning mavhum ko'rinishi sifatida hosil qilindi. Demak, bu holatda nutqiy hosila birlamchi, qolip esa ikkilamchidir. Anglashiladiki, bu qolip lisoniy birlik emas. Chunki lisoniy birliklar hech vaqt nutqiy hosilalarga nisbatan ikkilamchi bo'lmaydi.¹

Yuqoridagi gapning ichki qurilishi, modeli esa quyidagicha:

Ega + II darajali bo'laklar + kesim.

Gapning bu xil qolipi ham nutqiy hosilalar orqali hosil qilingan, shu sababdan, ular ham lisoniy qolip emas. Ta'kidlash kerakki, 1- va 2-xil qoliplar bilan keltirilgan nutqiy gap orasida umumiylik va xususiylik munosabatlari mavjud. Nutqda shakllangan *Ukam qora qalamni oldi* gapi xususiylik bo'lib, u gap asosida hosil qilingan gap qoliplari esa umumiylikdir. Ma'lumki, LSQlar bilan nutqiy hosilalar orasida ham umumiylik va xususiylik dialektikasi amal qiladi. Farqi shundaki, 1-2-gaplardagi umumiylik biz izlayotgan bosqichdagi, ya'ni gapning lisoniy bosqichidagi umumiylik bo'lmay, nutqiy bosqich hamda sintaksisdan quyi sath umumiyliklari bilan aloqador. Har qanday lisoniy birlik lisonning o'zi singari o'ta yuksak darajadagi umumiylik bo'lishi kerak.

U nutqiy hosilalarni oddiy (mexanik) umumlashtirish usuli asosida emas, balki *lisoniy* bosqichda *lisoniy* birliklar orasidagi *paradigmatik* munosabatlar va bo'lak-butun aloqalari asosida ochilishi lozim. Boshqacha qilib aytganda, LSQlarning tashkil etuvchilari, LSQlardan quyiroq *lisoniy* birliklar bo'lishi va ma'lum munosabatlarga kirishib, *bo'lak* sifatida yangi bir butunlik tarkibida birlashib, sintaktik lisoniy

¹ Грамматика русского языка. — М.: Изд-во АН СССР 1970; Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса русского языка. — М: Наука, 1973; Русская грамматика. Том 2. — М.: Наука, 1982; Тетчер Л. Основы структурного синтаксиса. — М.: Прогресс, 1988;

birlikni berishi lozim. Demak, LSQning tarkibiy qismlari sintaktik sath birliklaridan quyiroq sath birliklari bo'lishi kerak. Biz 12- va 13- chizmada ajratgan qoliplar va ularning tarkibiy qismlari (chunonchi, 12-chizmada ega, aniqlovchi, to'ldiruvchi kesim qismlari)ni shu nuqtayi nazardan baholasak, bu tarkibiy bo'laklar majmuasi gapni tashkil etadimi yoki bu bo'laklar gap tarkibida (ya'ni nutqiy hosila tarkibida) ajratilganmi, degan savolga javob berishimiz lozim. Bu savolga birinchi javob o'ta sodda: yuqorida ajratilgan ega, aniqlovchi va h.k. bo'laklar gap bo'laklari deb aytiladi. Demak, ular gap tarkibidan ajratilgan; bu bo'laklarning majmuasi gapni bermaydi, balki bu bo'laklar majmua tarkibidan ajratilgan. Mana shuning uchun gapning yuza qolipi ham, uning ichki qurilish qolipi ham LSQ bo'la olmaydi – ular nutqiy hosilalarning mexanik, metafizik miqdoriy o'zgarishlarning sifat o'zgarishlariga o'tishini o'zida mujassamlashtirmagan, ya'ni nodialektik umumlashmadir.

Ukam qora qalamni oldi nutqiy hosilasi bilan

1. _____

nutqiy hosilalar umumlashmasi orasida farq miqdoriydir, nutqiy gap takrorlanmas, yakka alohidalikdir, 12-chizma esa:

Men sovuq suvni isitdim;

Ona yig'layotgan bolasini emizdi;

Quruvchilar eski uyni buzdilar;

Binokorlar yangi uyni qurishdi...

gaplarida ham takrorlanadi yoki ikki bo'lakni (chunonchi, _____ (ega) va _____ (aniqlovchi)ni) chiqarib tashlasak, (masalan: *qalamni oldim, suvni isitdim* va h.k) bu chizmaning nutqiy to'ldirilishi gapni beraveradi. Demak, 12-chizmada aks ettirilgan qolip lisoniy gap qolipi emas ekan. Chunki lisoniy gapdan uning tarkibiy qismlaridan biri chiqarilsa, u o'sha zahoti gap bo'lmay qoladi; biz yuqorida qo'ygan talablarga ko'ra, LSQning tarkibiy qismlari tabiatan nosintaktik lisoniy sath, sintaksisdan quyiroq sath birliklari bo'lishi lozim va ularning o'zaro birikishi sintaktik *lisoniy* sath birligini berishi shart. Agar bunday qolipdan biror tarkibiy qism chiqarib tashlansa, butunlik buzilishi lozim.

Chunonchi,

B

A

C

butunligidan biror tomonni chiqarsak, yangi bir butunlik (bu holatda burchak) hosil bo'ladi. Xuddi shunday LSQdan biron-bir tarkibiy qism chiqarilsa, *sintaktik* birlik nosintaktik birlikka aylanmog'i (ya'ni o'z asliga, o'zi mansub bo'lgan quyi sathga qaytishi) lozim. Demak, LSQlarning mohiyati va ko'rinishi biz 12- va 13-chizmalarda bergandek, metafizik umumlashmalar sifatida bo'lmasligi kerak va tabiatan hamda zotan (shaklan va ontologik) tamoman boshqacha bo'lmog'i zarur. Ular dialektik tabiatga ega bo'lganliklari uchun, avvalo, umumlisoniy qolip (LSQ) bilan xususiylik orasida faqat miqdoriy farq bo'lmay, avvalo, *sifat* farqlari bo'lmog'i lozim. Ikkinchidan, LSQ (butunlik) tarkibidan biror qismning tushurilishi butunlikning buzilishiga, yo'qolishiga olib kelishi kerak.

O'zbek tilshunosligida 80-yillardan boshlab "Formal-funksional tadqiqot tezislari" mualliflari tomonidan ilk bor ilgari surilgan¹ va M.Abuzalova, S.Nazarova, R.Sayfullayevalar tomonidan asoslanilgan lisoniy sintaktik qoliplar² xuddi ana shunday talabga javob beradi. S.Nazarova ko'rsatgan so'z birikmalarining LSQlari, M.Abuzalova bergan sodda gapning minimal qolipi [WP_m] va uning o'zbek tilidagi xil ko'rinishlari, R.Sayfullayeva ochgan [WP_m] V [WP_m] qolipi va uning uch xil ko'rinishi lisoniy, ya'ni mohiyatliy qoliplardir.

Masalan, gapning kichik qurilish qolipidagi har ikkala ramz ham juda yuqori darajadagi umumiyliklardir, ularda cheksiz imkoniyatlar mujassamlangan. Bu yerda [W] nutqda atash vazifasini bajaruvchi har qanday birlikning ramzi bo'lib, nutqda so'zga ham, so'z birikmasiga

¹ Нагматов Х., Абдуллаев К.М., Банару В.И., Махмудов Н.М., Мухамедова Д.А., Нурмонов А. Структура предложения и актуальные вопросы синтаксиса поржского язмова. (тезисы формально-функционального исследования). // Сов. порж. – 1984. – №5. – С. 3-10; Нагматов Х.Г., Абдуллаев К.М., Банару В.И., Халииров Х.Х., Махмудов Н.И., Нурмонов А., Сайфуллаева Р.Р. Способи синтаксической связи и актуального вопроса поржского синтаксиса // Сов. порж. – 1988. – №4. – С. 3-9.

² Abuzalova M. O'zbek tilida sodda gapning eng kichik qurilish qolipi va uning nutqda voqelanishi: Filofoanlari nomzodi, diss. Toshkent, 1994.; Nazarova S. Birikmalarda so'zlarning erkin bog'lanish omillari: Filofoanlari talqini. – Toshkent, 1997. Sayfullayeva R.R. Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning formal-funksional adabiyoti. – 1991. – № 5. – B. 42-47.

ham, frazeologik birlikka ham, ajralmas sintaktik butunlikka ham teng bo'lishi, ulardan istalgan biri orqali ifodalanishi mumkin.

[P_m] esa kesimlik kategoriyasi ko'rsatkichlarining ramzidir. Bu qism ham xuddi shunday umumiylik belgisiga ega. Kesimlik kategoriyasini tashkil etuvchi grammatik ma'nolar (taslik/inkor, mayl/zamon, shaxs/son) yig'iq, yoyiq, analitik (tavsifiy) shaklda voqelanishi mumkin.¹ Bu holat yuqoridagi har ikkala qismga cheksiz imkoniyatlar beradi.

Bundan tashqari, [VRga] LSQining tarkibiy qismlaridan birini bu qolipdan chiqarib ko'raylik. [VRga]dan istagan bir qismni ayirsak, gap yo'qoladi. Chunki [V] aytib o'tganimizdek, nominatsiya (atash) sathi birligi, [Rga] esa kesimlik kategoriyasi – morfologik sath birligidir. Ularning har biri alohidalikda nosintaktik sathlar birligi bo'lib, sintaktik sath birligi mana shu nosintaktik birliklarning o'zaro birikishidan hosil bo'ladi. So'z birikmalari va gap LSQlari ham ana shunday tabiatga ega. Qoliplashtirishning 3-bosqichida hosil qilinadigan qoliplar lisoniy, mohiyatli qoliplar ekanligi biz yuqorida eslatgan tilshunoslarning ishlarida yetarli darajada ochib berilgan.

Fandagi har bir nazariya amaliyotga tatbiq'i bilan qimmatlidir. Shunday ekan, formal-funksional tadqiqotlarda aniqlangan va aniqlanayotgan LSQlar fan uchun qanday nazariy va amaliy qiymatga ega, degan savol tug'ilishi tabiiy. LSQlarni aniqlash, ajratishdan quyidagi nazariy va amaliy maqsadlar ko'zda tutiladi:

Nazariy maqsadlardan biri nutqiy hosilalardan (so'z birikmasi va gaplardan) fonetik, fonologik, leksik-semantik, morfologik, stilistik xususiyatlar idrokiy usul bilan chetlashtirilgach, ularda faqat sintaksis uchun bevosita aloqador bo'lgan belgi-xususiyatlar qoladi. Natijada LSQlar tilning boshqa sath xususiyatlaridan tozalangan, sof sintaktik tabiatga ega bo'lgan birlik sifatida namoyon bo'ladi. Tilning sintaktik qurilishi LSQlar asosida o'rganilsa, u tilning boshqa sath birliklaridan xoli bo'lgan haqiqiy sintaksis sifatida ko'zga tashlanadi. H.Ne'matov haqli ravishda ta'kidlaganidek, sintaksischi oldida tahlil etilayotgan gaplarda tilning boshqa sathlari va uslublarining fahm bizga beradigan

¹ Kesimlik kategoriyasi haqidagi bo'linda bu haqda batafsilroq to'xtalamiz; Abuzalova M. O'zbek tilida sodda gapning eng kichik qurilish qolipi va uning natqda voqelanishi: Filol.fanlari nomzodi...diss. Toshkent, 1994; Sayfullayeva R.R. Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning formal-funksional talqini. – Toshkent: "Fan", 1994; Sayfullayeva R., Abuzalova M. Gapning eng kichik qurilish qoliplari haqida/O'zbek tili va adabiyoti. – 1991. – № 5. Nazarova S. Birikmalarda so'zlarning erkin bog'lanish omillari: Filol.fanlari nomzodi...diss.avtoref. – Toshkent, 1997; Sayfullayeva R., Abuzalova M. Gapning eng kichik qurilish qoliplari haqida/O'zbek tili va adabiyoti. – 1991. – № 5.

tajallisini qunt bilan sintaksidan chetlashtirish, sintaktik hodisalarni boshqa sathlar hodisalaridan ajratib, sof sintaktik mohiyatlarni o'zaro qiyoslash va faqat shu yo'l bilan sintaktik hodisalar xususida *hukmlar* yurgizish talab qilinadi. Sintaksis boshqa sathlar (ayniqsa, leksika va morfologiya) birliklari *tajallisidan* xoli bo'lgach, behad sodda, oddiy va hammaga oson tushunarli qoliplarning o'zaro munosabat chizmalari shaklini oladi va bugungi murakkablik va tushunilmaslikdan qutuladi.¹

LSQlarni ajratish orqali, birinchidan, sintaktik sath birliklari, ya'ni sintaksis boshqa sath birliklari va xususiyatlari ta'siridan tozalanadi, ikkinchidan, LSQlar asosida tildagi sof sintaktik munosabat va aloqalarni o'rganish imkoniyati tug'iladi va tildagi sof sintaktik munosabatlar juda oddiy usulda ochib beriladi. O'rni kelganda shuni ta'kidlab o'tish kerakki, tilning har bir sathiga xos sof fonetik, sof fonologik, sof morfologik va sof sintaktik munosabatlar o'ta sodda va oddiydir.

Biroq, bu munosabat va xususiyatlar hech qachon sof holda uchramaydi, voqelikda bu munosabatlarning barchasi birgalikda, uyg'unlikda berilgan. Har bir sath birliklari, shuningdek, xususiyatlari idrokiy usul bilan boshqa sath ta'siridan (tajallilaridan) tozalanib, faqat shu sathga aloqador munosabat chizmalari sifatida o'rganilsagina tilshunosni qiziqtirayotgan sathning tabiati va birliklarining mohiyati haqida to'g'ri xulosa chiqarish mumkin. Til sathlarini nazariy bosqichda bu xilda o'rganish til ta'limini samarali usullarda amalga oshirishga olib keladi. Shu bilan birga, tilni qoliplashtirish, ma'lumki, tillar orasidagi o'xshashlik, umumiylik va farqliliklarni to'g'ri aniqlash, bir tildan boshqa tilga avtomatik tarjima qilish, ma'lum bir usulda berilgan axborotni ayni zamonda o'nlab – yuzlab tillarda chiqara olish imkoniyatlari paydo bo'ladi.

H.Ne'matov va R.Rasulov bunday nazariy maqsadlarni borliqda narsa va moddalar tarkibida faqat qorishma va aralashmalar sifatida uchraydigan kimyoviy elementlarni alohida ajratib olish bilan taqqoslaydi.² Kimyo fani kimyoviy atomlarni ajratib olish yo'lida uzoq vaqt izlanish olib bordi. D.Mendeleyev davriy sistemasi qariyb 2000

¹ Ne'matov H. Tajalli tasavvuf bilish nazariyasi va tilshunoslikda sintaksisni o'rganish masalalari // O'zbek tili va adabiyoti. 1993. – № 2. – B. 27-30.

² Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: "O'qituvchi", 1995. – 127 b.

yillik tarixga ega bo'lgan ana shu izlanishlarning natijasi sifatida vujudga keldi.

Til sathlarini sof holda o'rganish kimyoviy elementlarni sof o'rganish harakatidek tasavvur qilib bo'lmas samaralar beradi. Sintaksis ixcham LSQlar majmuasi sifatida o'rganilsa, sintaksis nazariy jihatdan to'g'ri va puxta o'zlashtiriladi. Idrokiy usul bilan aniqlangan LSQlar sintaksisda qaysi masalalarni o'qitish zarur va foydali ekanligini aniqlab beradi. Shu asosda ona tili ta'limi qayta quriladi va uning samaradorligi ta'minlanadiki, masalaning bu tomoni LSQlarni ajratishning amaliy ahamiyatini belgilaydi. Zeroki, nutqiy voqeliklardan ajratib olingan LSQlardan asosiy amaliy maqsad ularni qaytadan nutqda voqelantirish va shu asosda nutqiy hosilalarni baholashdir. LSQ nutqda yuzaga chiqishi, voqelanishi, tamomlanishi zarur. LSQning nutqda voqelanishi, LSQ asosida yangi nutqiy hosilalar chiqarish LSQning moddiy, nutqiy voqelanishi deyiladi.

Tajalli atamasining mohiyati, uning tasavvuf ta'limotidagi metodologik ahamiyati haqida H.Ne'matov o'zining "Tajalli tasavvuf bilish nazariyasi va tilshunoslikda sintaksisni o'rganish masalalari" degan maqolasida batafsil ma'lumot bergan.¹ Shuningdek, filolog talabalarga mo'ljallangan qo'llanmamizda ham bu masalaga maxsus to'xtalganmiz.² Shu sababli, takrordan o'zimizni soqit qilib, asosiy masalaga o'tamiz.

Zotiy (substansial) tabiatga ega bo'lgan LSQlar muayyan so'z birikmalari va gaplarda tajallilanadi, aks etadi, voqelanadi. Shuning uchun LSQlar ramzlar vositasida birikadi.

LSQlarning har biri tilimizda o'ziga xos shakl va mazmunga egadir. Shakl va mazmun istalgan LSQning tashqi moddiy tomonini va ichki mazmun, vazifa tomonini tashkil etadi. LSQ ma'lum bir shakl va ma'lum bir mazmunning nomutanosib (asimmetrik) bog'lanishidan iborat. Qolipning na shakl, na mazmun tomonini so'zlovchi o'z ixtiyoricha o'zgartira oladi. Lekin har bir LSQda shakl va mazmunni ma'lum miqdorda o'zgartirishga imkoniyat mavjuddir. Lisoniy tizimda bunday o'zgarishlar darajasi va miqdori ancha katta aniqlikda ko'rsatilgan bo'ladi. Shuning uchun LSQning shakl va mazmun

¹ Ne'matov H. Tajalli tasavvuf bilish nazariyasi va tilshunoslikda sintaksisni o'rganish masalalari // O'zbek tili va adabiyoti - 1993. - № 2. - B. 27-30.

² Ne'matov H., Sayfallyayeva R., Qurbanova M. O'zbek tili struktural sintaksisi asoslari. - Toshkent: "Universitet", 1999.

jihatdan o'zgarish darajasi ham ixtiyoriy bo'lmay, lisoniy tizim tomonidan chegaralangan, belgilangan bo'ladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. *Lisoniy sintaktik qolip deganda nimani tushunasiz?*
2. *Gapning eng kichik minimal qolipini tavsiflab bering.*
3. *So'z birikmalari qoliplarining qanday turlarini bilasiz?*
4. *Qo'shma gap qoliplari, sizningcha, qo'shma gaplarning hamma turi uchun ham muvofiq keladimi?*

10-mavzu. LSQNI ANIQLASH USULLARI

LSQlar fahmiy kuzatishlarni idrokiy umumlashtirish yo'llari orqali hosil qilinadi. Masalan, *Rahmonning kitobi* so'z birikmasining LSQini aniqlash uchun shu turdagi boshqa so'z birikmalari nazardan o'tkaziladi. Ular xayoliy tarzda yoki yozib qo'yish orqali yig'iladi, to'planadi. Shu tarzda, *Gulnora*ning ko'ylagi, *Barnon*ning daftari kabi yuzlab so'z birikmalarini bir-biriga taqqoslab, [(atoqli ot+qaratqich kelishigi)+(turdosh ot+III shaxs egalik qo'shimchasi) = qaratuvchi shaxs + unga tegishli narsa] qolipini ochgandek bo'lamiz. Lekin bu qolipni *mening kitobim, uning daftari, bizning uyimiz* kabi cheksiz so'z birikmalari bilan solishtirgach, 1-qolipdan atoqli ot belgisi va III shaxs egalik qo'shimchasi belgilari ahamiyatsiz sifatida chetlashtiriladi. Chunki atoqli otlar o'rinda olmoshlar ham kela oladi, shuningdek, III shaxs egalik qo'shimchasi o'rinda aniqlovchi (qaratuvchi)ning shaxsiga mos ravishda boshqa shaxs egalik qo'shimchalari ham kelishi mumkin.

Natijada quyidagi ko'rinishdagi 2-qolip hosil bo'ladi:

(ot || olmosh + qaratqich kelishigi) + (turdosh ot + egalik qo'shimchasi) = (narsa egasi + narsa).

Hosil qilingan 2-LSQni *mening qo'lim, kitobning varag'i, stolning oyog'i, eshikning dastasi* kabi so'z birikmalari bilan solishtirsak, yangi bir hodisa namoyon bo'ladi. Keyin keltirilgan to'rtta so'z birikmasi "narsa egasi - narsa" (mahsulot egasi va mahsulot) munosabatlarini emas, balki "butun - bo'lak" munosabatlarini ifodalaydi. Ko'rinadiki, yuqoridagi ikki xil munosabat bitta LSQda ifodalangan. Shu bosqichda tilshunos oldida bir muammo tug'iladiki, u ham bo'lsa, "narsa egasi -

narsa” va “butun – qism” munosabatlari LSQga bevosita aloqador yoki aloqador emasligini aniqlashdir. Masalaning muhim tomoni shundaki, agar bu xususiyat LSQga (biz tekshirayotgan sathga) bevosita aloqador bo’lsa, qolipda aks ettirilishi zarur (Bu haqida ushbu bobning 2-bandida to’xtalغان edik).

Buni aniqlash uchun bir necha bir-biriga o’xshash so’z birikmalari taqqoslanadi:

2-jadval

	So’z birikmasi	Ma’noviy munosabatlar
1	Salimning kitobi Mening kitobim	narsa egasi – narsa
2	Stolning oyog’i	butun – bo’lak
3	Mashinaning haydovchisi	narsa – aloqador shaxs
4	Otning erkagi Qizilning qizili	tur – jins
5	Uyning tozaligi	belgi tashuvchi – belgi
6	Bolaning uyqusti Bolaning tug’ilishi	subyekt – harakat holat
7	Karimning kimligi	belgi tashuvchi – uning mavqeyi
8	To’rtning yarmi	butun – bo’lak
9	Yashashning zavqi	holat – uning natijasi
10	Urushning natijasi	harakat – uning natijasi
11	E’tiborsizlik oqibati	sabab – natija

Bu jadvalda 11 turdagi so’z birikmalari keltirilgan. Vaholanki, tadqiqotchilarimiz (jumladan, A.K.Borovkov, T.Inoyatov, A.Choriyev va b.) bunday turlarni qirqdan oshirgan.¹ Jadvalda keltirilgan 11 turdagi so’z birikmalarining har biriga nutqimizda cheksiz misollar uchraydi, shu sababdan, ularning 11 tasi ham cheksiz so’z birikmalari namunasi sifatida qaraladi.

Tekshirishning 1-bosqichida 11 ta tur dastlab tarkib jihatdan ko’rib chiqiladi va keltirilgan so’z birikmalarida tobe bo’lak, ya’ni qaratqich kelishikli aniqlovchi vazifasida ot, sifat, olmosh, son, harakat nomi kabi rang-barang so’z turkumlariga mansub so’z kela olishi aniqlanadi. Ko’rinadiki, tahlil etilayotgan so’z birikmalarining birinchi qismi ism

¹ Borovkov A.K. Вопросы синтаксиса творческих языков. – М: Восток, 1961.; Инояттов Т. Основной и вторичный падеж в современном узбекском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1973.; Чориев А. Синтаксическо-семантические признаки родительного падежа в узбекском и английском языках. – Ташкент: “Фан”, 1990. – С. 92.

turkumiga mansub istalgan so’z bo’lishi mumkin. Buni shartli ravishda [I] ramzi, qaratqich kelishigi shaklini [q.k.] bilan belgilab, bu so’z birikmasi birinchi qismini [I^{q.q.}] sifatida belgilab olamiz.

1-jadvalda keltirilgan so’z birikmalarining ikkinchi qismi ham ismlarga mansub so’z bo’la oladi, uni [I] bilan, egalik qo’shimchalarini esa [e.q.] bilan belgilab, bu so’z birikmasi tarkibini [I^{q.q.}I^{e.q.}=...], ya’ni “ism turkumiga mansub qaratqich kelishigi shaklidagi bir so’zning tobe sifatida ism turkumiga mansub egalik qo’shimchali boshqa bir so’zga hokim sifatida bog’lanishidan tarkib topgan so’z birikmasi” kabi ko’rsatishimiz mumkin.

Endi so’z birikmasining tarkibiy qismlari orasidagi munosabatlar tahliliga o’tamiz.

[Salim] va [kitob] orasida, qolaversa, [Salim] va [kitob] tushunchalari orasida ongimizda va borliqda qanday tabiiy bog’lanish bor? Butun – bo’lak munosabatlari bo’lishi mumkin emas, atalganlik, mo’ljallanganlik munosabatlari bo’lishi mumkin emas, zeroki, bunday munosabatlar [(Salimga kitob), (Salim uchun kitob)] turidagi so’z birikmalari bilan ifodalanadi. Bu ikki so’z tushunchasi va narsa uchun tur – jins, sabab – natija, subyekt – predikat va h.k. aloqalar ham xos emas. Bu ikki so’z (tushuncha va predmet) orasidagi tabiiy, tilimiz bilan mutlaqo aloqador bo’lmagan munosabatlar “narsa egasi – narsa” munosabatidir. Demak, (Salimning kitobi) so’z birikmasida voqelanayotgan “narsa egasi – narsa” munosabatlari LSQga aloqador bo’lmay, so’zlar (tushunchalar, predmetlar) orasidagi 66 tabiiy (ijtimoiy) aloqalarning in’ikosidir. 2-, 3-, 4-, 11-turlar sifatida sanab o’tilgan so’z birikmalarining tarkibiy qismlari sifatida kelgan so’zlar, ular anglatgan tushunchalar, predmetlar bilan ma’noviy aloqalar ham LSQ bilan mutlaqo bog’liq emas. Bunday so’z birikmasi ma’noviy rang-baranglik so’z birikmasi tarkibidagi so’zlararo (tushunchalararo, predmetlararo) munosabatlarning aksidir, qolipning o’zi bu so’z birikmalariga deyarli hech qanday yangi ma’no kiritmaydi, lekin har bir tarkibiy qismga aniq sintaktik mavqe berib, ularni tobe – hokimlik lisoniy munosabatlari bilan bog’laydi. Tilshunosligimizda 1-jadvalda keltirilgan so’z birikmalari tarkiblari aro munosabatlari qaratqichli aniqlovchi (yoki qaratuvchi, qaratqich) va qaralmish deb baholanadi.

Endi biz [I^{q.q.}I^{e.q.}=...] qolipining ikkinchi qismini ham to’ldira olamiz [I^{q.q.}I^{e.q.}=qaratuvchi – qaralmish]. Demak, nutqiy namunalarini bir

necha yuz ming bo'lgan va 1-jadvalda 11 turga birlashtirilgan so'z birikmalarining LSQi o'ta yuksak darajada mavhum va umumiydir. LSQ shunday bo'lishi ham kerak, chunki lisonning o'zi, demak, uning har bir birligi ham mavhum va umumiydir.¹ LSQ shakliy tomonining mavhumliligi nisbiy bo'lib, umumiyiligi mutlaqdir. Zeroki, "mavhumlik" tushunchasining o'zi oddiy mantiqda va dialektik mantiqda tamoman boshqacha tushuniladi.² Oddiy mantiqda bevosita kuzatishda berilmagan, moddiyiligidan ajratib, umumiyashtirilgan har bir belgi-xususiyat yoki bu belgi-xususiyatlarni o'zida mujassamlashtiruvchi zot mavhum sanaladi.³ Dialektik mantiqda tamoman aksincha. Munosabat va aloqalaridan ajratilgan zot mavhum sanaladi va bunda bu zotni bevosita ko'ra olish (seza olish) mumkinmi – mumkin emasmi, hech qanday ahamiyatga ega emas. Dialektik mantiq sodda va keng qamrovlidir. Uni oddiygina [I^{q,q}]I^{e,q} = qaratuvchi – qaralmish munosabatlari sifatida berish mumkin. Mana shu [I^{q,q}]I^{e,q} = qaratuvchi – qaralmish] lisoniy sintaktik qolipini LSQning shakliy va mazmuniy tomonlari tahlili uchun asos qilib olamiz, qolgan LSQlarni unga qiyosan tahlil etish va ochish mumkin.

Sodda gapning minimal qolipi [WP_m] ham yuqoridagidek usullar orqali aniqlangan. Tadqiqotchi M.Abuzalova o'zining tadqiqotida dastlab nutqiy hosilalarning umumiy chizmasi (qolipi) bilan lisoniy sintaktik qoliplarning farqini ochib beradi. Keyin esa bir necha gaplarni va ularning nutqiy qolipini qiyoslaydi. Bu jadvalni⁴ aynan keltiramiz va so'ngra tahlilimizni davom ettiramiz.

3-jadval

	Gaplar	Qoliplar
1.	Salim (u) kitobni o'qidi	[E ^{o-z,b} T _o ^{ot} K ^{f,a,s} Kq]
2.	Salim (u) xudodan qo'rqadi	[E ^{o-z,b} T _o ^{o,ch} K ^{f,a,s} Kq]
3.	Salim (u) maktabga boradi	[E ^{o-z,b} T _o ^{o,j} K ^{f,a,s} Kq]
4.	Salim (u) maktabdan qaytadi	[E ^{o-z,b} H _o ^{o,ch} H _o ^{o,j} K ^{f,a,s} Kq]
5.	Salim (u) qizardi	[E ^{o-z,b} K ^{f,a,s} Kq]

¹ Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. – Toshkent: "O'qituvchi", 1993; Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: "O'qituvchi", 1995.

² Tulenov. Falsafa. – Toshkent: "O'qituvchi", 1994; Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. 4-1. – Л., 1975; Иванов С.Н. Родословное древо тюрков Абул Гази хана. Грамматический очерк. – Ташкент: "Фан", 1962.

³ Xayrullayev M., Haqberdiyev M. Mantiq. – Toshkent: "O'qituvchi", 1995.

⁴ Abuzalova M. O'zbek tilida sodda gapning eng kichik qurilish qolipi va uning nutqda voqelari: FiloLfanlari nomzodi...diss. Toshkent, 1994.

6.	Moskvaga boriladi	[H _o ^{o,j} K ^{f,m,s} Kq]
7.	Bu kitobni o'qisa bo'ladi	[A ^z T _o ^{ot} K ^{f,a,s} Kq]
8.	Otam tajribali o'qituvchi	[E ^{o,b} A ^o K Kq]
9.	Bu gul juda chiroyli edi	[A ^z E ^{o,b} K ^a Kq] ²

Bu jadvaldagi qoliplar nutqiy hosilalarning mavhum, metafizik chizmasidir, ular til birliklari emas. Til birligi sifatida gap qolipi qanday bo'ladi, degan masala yoki boshqacha aytganda, gapning lisoniy qolipini belgilash masalasi asosiy muammodir. Buni M.Abuzalova cheksiz sodda gaplarda, jumladan, ularning nutqiy hosilalarining umumiy ko'rinishi bo'lgan nutqiy qoliplarda ham takrorlanib turishi shart bo'lgan umumiylikni aniqlash orqali hal qiladi.

U 9 ta gapning nutqiy qolipida takrorlangan va har qaysi gap uchun zaruriy bo'lgan qismni aniqlaydi. Bunday qism [P_m], ya'ni kesimlik shakllari (aniqrog'i, kesimlik kategoriyasining ifodalovchilari, gap kesimini shakllantiruvchi vositalar) ekanligi ayon bo'ladi va tahlil shu tarzda davom ettiriladi. Chunki lisoniy gap faqat o'sha qismning o'zidagina iborat bo'lishi mumkin emas, sababi [P_m] orqali hech qanday hukm ifodalanmaydi. Demak, hukm ifodalanishi uchun gapni shakllantirish (qurish) uchun yana qandaydir zaruriy birlik bo'lishi kerak. Bu birlik 9 ta gapning kesimi vazifasida kelgan so'zlarning lug'aviy ma'nolari bo'lib, ular "lug'aviy ma'no ifodalash qismi" deb ataladi va [bu qism [W] bilan belgilanadi].¹

Lug'aviy ma'no ifodalovchi qism mohiyatan so'zga teng ekanligi va bu so'z o'z semantik va sintaktik valentligi asosida kengayishi hisobiga nutqda o'z kengaytiruvchilarni ergashtirib keladi. Shu tarzda, [W] so'z birikmasiga teng bo'lishi mumkin. So'z ham, so'z birikmasi ham atash sathida (nominatsiya sathida) bir xil vazifa – ya'ni nominativ vazifani bajarishini nazarda tutib, bu qism ba'zan [A] (atov birligi) deb ham beriladi.

Shu sababli, o'zbek tilida sodda gapning eng kichik qurilish qolipi aniqlanib, u [WP_m], ya'ni [AbK_k] sifatida belgilanadi.

Bu o'rinda hozirgi boshqa tadqiqotlarda (jumladan, M.Abuzalova, R.Sayfullayeva va boshqalarning ishlarida) qayd etib o'tilmayotgan,

¹ Abuzalova M. O'zbek tilida sodda gapning eng kichik qurilish qolipi va uning nutqda voqelari: FiloLfanlari nomzodi...diss. Toshkent, 1994.

lekin fanimiz uchun katta ahamiyatga molik bo'lgan masala ustida to'xtalib o'tish lozim. Bu ham bo'lsa, gap ta'rifidir.

Formal-funksional tahlil namoyandalari tomonidan gapga berilgan yuqoridagi ta'rif va uning mohiyati an'anaviy sintaksisimizda gapga berilgan ta'rifdan nima bilan farqlanadi?

An'anaviy sintaksisdagi gap ta'rifi mantiqiy omilga tayanadi.¹ Zeroki, [subyekt – predikat] munosabati mohiyatan mantiqiy munosabatlardir. Mantiqiy subyekt – predikat munosabatlarini lingvistik omillar – ega-kesim bilan almashtirish hech qanday natija bermaydi, chunki bu yerda faqat nomlar, ifodalovchilar o'zgargan, xolos. Mohiyat esa o'sha mantiqiy, nolingvistikdir. Qiyoslang:

Mantiqda:

S (subyekt) – Fikr manbayi, obyekt, manba. R (predikat) – subyekt haqidagi belgi, xususiyat, harakatning tasdig'i yoki inkori. **Hukm** – subyekt-predikatning o'zaro bog'lanishi (ya'ni predikatsiya) mahsul.

An'anaviy grammatikada:

(Y.Grimm, G.Paul, F.Fortunatov, A.Shaxmatov, A.Peshkovskiy, V.Vinogradov, S.Barxudarov, A.G'ulomov)

Ega – fikrning manbayi. **Kesim** – ega haqidagi biror xabar yoki belgi-xususiyatni tasdiq yoki inkor etuvchi gap bo'lagi. **Gap** – nisbiy tugallangan fikrni ifodalovchi, intonatsion tugallikka ega, grammatik shakllangan nutq parchasi.

Formal-funksional tahlilda:

Gap – kesimlik ko'rsatkichlari va ma'nolari ($[P_m]$) bilan shakllantirilgan atov birligi va unga aloqador bo'lak, qism.

Kesim – $[P_m]$ ni o'zida mujassamlashtiruvchi bo'lak, gapning markazi.

Ega – kesimning morfologik shaklidagi shaxs/son ma'nosini muayyanlashtiruvchi gap bo'lagi.

An'anaviy sintaksisdagi gap ta'rifi nutqiy birlikka berilgan ta'rifdir. U ta'rifda lison – nutq bo'linishi (farqlanishi) asoslanilmagan. Shuningdek, bu ta'rifda til birliklarining ierarxik (pog'onaviy) aloqalari, yuqori sath birliklarining undan quyi bosqich birliklaridan hosil bo'lishi o'z aksini topmagan.

¹ Bu haqda qarang: Tarniyozov N. Til unsurlarining mikrosintagmatik xususiyatlari xususida // O'zbek tili va adabiyoti. 1998. – № 5 – B. 26-29.

Bu ta'rifda gap dialektik butunlik sifatida ta'riflanmagan.

Bu ta'rif voqelangan gap asosida tuzilgan va gapning voqelanishdan oldingi holati va mohiyatini aks ettirmaydi.

Endi formal-funksional tahlil namoyandalari tomonidan gapga berilgan ta'rifga qaytamiz. Uni eslatib o'tamiz: Gap – til bosqichida atov birliklarining kesimlik kategoriyasi ko'rsatkichlari bilan shakllangan ko'rinishidir.

1. Bu ta'rif sof lingvistik bo'lib, sof lingvistik tushuncha va birliklarga tayanadi. Bu ta'rifning hosilasi va nutqiy kengayishi gap bo'laklarini beradi, ya'ni gap bo'laklari gap hosilasi asosida emas, balki gap bo'laklari gap LSQining hosilasida aniqlanadi.

2. Ta'rif dialektik tabiatga ega bo'lib, unda mohiyatan nosintaktik birliklarning o'zaro birikib, ulardan yuqoriroq bo'lgan sath – sintaktik sath birligiga birikishi o'z aksini topgan.

3. Ta'rifda gap LSQi nutqiy vazifasi chegaralanmagan.

4. Bu ta'rif gap LSQini faqat imkoniyat sifatida ta'riflaydi.

Bundan biz xulosa chiqara olamizki, "Ukam qora qalamni oldi" gapida biz:

1. _____
qolipini ham,

2. ot + sifat + ot + o'timli fe'l

qolipini ham,

3. $[WP_m]$ lisoniy sintaktik qolipini ham ko'ra olamiz. 12- va 13-chizmalar, aytib o'tganimizdek, nutqiy hosilalardan olingan umumlashmalardir. Ular bu nutqiy hosilalarning yuzaki chizmalaridir. 12-13-chizmalar nutqiy hosilalardan mexanik umumlashtirish asosida hosil qilinganligi sababli ular bu hosilalarning mohiyatini belgilay olmaydi. Chunki *Ukam qora qalamni oldi* gapida 12- va 13-chizmalar voqelangan (tajallilangan) emas, balki aksincha, bu chizmalar o'sha hosila (o'sha hosilalar) asosida hosil qilingan.

Shu asosda, biz bu chizmalarni hech qachon lisoniy birlik deb atay olmaymiz. An'anaviy sintaksisimizda, transformatsion sintaksisda, Xomskiyning yaratuvchan (vujudga keltiruvchi) grammatikasida

(порождающая грамматика)¹, bevosita tashkil etuvchilar grammatikasida² ajratiladigan barcha modellar, qoliplar, transformatsion strukturalar va qurilmalar mana shunday yuza qurilish yoki ichki qoliplardir; ular sintaktik hosilalar – soʻz birikmalari va gap hosil qilish uchun xizmat qila olmaydi, aksincha, ular soʻz birikmalari va gaplar asosida hosil qilingandir.

Anʼanaviy sintaksimizdagi Yevropa tilshunosligidan kirib kelgan gapning eng kichik qurilish qolipi

[S – R]

yoki uning oʻzbekcha koʻrinishi

[ega – kesim]

qolipi ham yuza (yoki ichki) bosqich qolipidir. Buni isbotlovchi eng asosiy dalil shuki, “ega” va “kesim”larning oʻzi gap mahsulidir. “ega” va “kesim” tushunchalari gap ichida hosil boʻladi; gapning hosilasi bilan biz gapning mohiyatini aniqlay olmaymiz. Gapning mohiyati, yaʼni mohiyat qolipi shunday boʻlishi lozimki, u gapning oʻzini va jumladan, “ega” va “kesim”ni bersin, ularda zot mohiyat sifatida aks etsin, tajallilansin. Bunday mohiyat [WP_m]da mujassamlangandir. U M.Abuzalova koʻrsatganidek, grammatik shakllangan istagan turdagi gapda – u bir soʻzdan iboratmi yoki yigirmata soʻzdan iboratmi – birdek voqelanadi. Shu sababli formal-funksional tahlildagi [WP_m] LSQ Yevropa sintaksischilari ajratadigan modellardan tamoman farq qiladi. Zeroki, Yevropa sintaksischilari qoliplari yuza (yoki ichki) qoliplardir va xususiyliklarning fahmiy usul bilan hosil qilingan mexanistik, metafizik umumlashmasi, mavhum umumiyligidir. [WP_m] esa dialektik usul bilan hosil qilingan muayyan umumiylik boʻlib, u grammatik shakllangan gap sifatida yuzaga chiqqan barcha nutqiy hosilalarda, xususiyliklarda bir xilda voqelanadi va ularni zot yuz minglab koʻzgulardagi rang-barang tajallilarni birlashtirganidek oʻzida birlashtiradi va ularning dialektik muayyan umumiylihi hisoblanadi.³

Oʻzbek formal-funksional sintaktik tahlil yoʻnalishida ajratilgan gapning [WP_m] singari LSQga ayrim jihatlari bilan qisman

¹ Хомский Н. Логические основы лингвистической теории. // Новое в лингвистике. Вып. 11. М.: Прогресс, 1965. – С. 465-573; Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – М.: МГУ, 1972; Хомский Н. Синтаксические структуры. // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1962.

² Кодунов В.И. Общее языкознание. – М.: Высш. шк., 1974.

³ Ломтев Г.Т. Представление в ств. синтаксических категориях. – М., 1972.

T.P.Lomtyev sintaktik nazariyasiga¹ tayangan holda N.Y. Shvedova tomonidan ajratilgan AG – 70 va AG – 82 da², Shvedova grammatikasi nomini olgan grammatik (sintaktik) talqin yoʻnalishlarida (N.D.Arutyunova, A.B.Bondarko, V.V.Lopatin, E.A.Brizgunova, K.V.Gabugan, I.I.Kovtunova, qisman V.A.Beloshapkova va boshqalarning ishlarida) gapning qurilish chizmalari (структурный схемы предложения) ancha yaqindir. Lekin gapning qurilish chizmalari [WP_m]day umumiylik va keng qamrovlilikka ega emas. Ular juda maydalashtirib yuborilganligi uchun AG – 82 yuzga yaqin gapning qurilish chizmalarini ajratadi va tavsiflaydi. Gapning qurilish chizmalarining [WP_m]ga yaqinligi jihati shundaki, gapning qurilish chizmalari lisoniy sath birliklari, sintaktik birliklar sifatida ajratiladi va mohiyat sifatida muayyan xususiyliklarda voqelanadi. Bundan tashqari, gapning qurilish chizmalariga lisoniy birlik sifatida qaraladi va mazmun tomonlarini farqlashga harakat qilinadiki, bu lisoniy birlikni ajratishda va tavsiflashda juda muhimdir.³

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. LSQ qanday hosil qilinadi?
2. Tadqiqotchi M.Abuzalova oʻzining tadqiqotida nutqiy hosilalarning umumiy chizmasi (qolipi) bilan lisoniy sintaktik qoliplarning farqini qanday ochib bergan?
3. Mantiqiy subyekt – predikat munosabatini sharhlab bering.
4. LSQ ning shakliy va mazmuniy tomonini izohlab bering.

¹ Грамматика современного русского литературного языка. Под ред. Н.Ю.Шведовой. – М.: Наука, 1970.

² Русская грамматика. Под ред. Н.Ю.Шведовой. – М.: “Наука”, 1982. II том. – 7-9 с. 1982.

³ Метафизик (formal logika usullari bilan hosil qilingan yuzaki) mavhum umumiylik bilan dialektik logika usullari bilan ochiladigan dialektik (muayyan) umumiylik orasidagi farq substansial (zotiy) yondashishni boshqa xil yondashishlardan farq qiluvchi eng muhim asos ekanligi haqida birinchi bobda gapirib oʻtgan edik. Dialektik va nodialektik umumiyliklar orasidagi farq haqida oʻzbek faylasufi B.R.Karimovning “Диалектика объективного и субъективного в методе восхождения от абстрактного к конкретному” (Т., “Фан”, 1989) tadqiqotiga murojaat qilish mumkin.

FAN YUZASIDAN NAZORAT SAVOLLARI

- Distributiv tahlil metodi.
- Ferdinand de Sossyur lingvistik qarashlarining muhim tamoyillari.
- Lingvistik strukturalizmning asosiy belgilari.
- Praga lingvistik to'garagining asosiy xizmatlari. Funktsional lingvistika.
- Strukturalizmning glossematika maktabi vakillari.
- Deskriptiv lingvistika.
- Ierarxik munosabat.
- Sodda gapning minimal qolipi.
- Lisoniy tizimda oraliq uchinchi.
- Privatv (noto'liq, xususiy) oppozitsiya.
- Lisoniy tizimning pog'onaviy (ierarxik) qurilishi.
- Qo'shma gap qoliplari.
- Jo'nalish kelishigi formasi ierarxiyasi.
- Sinonimik va graduonimik munosabatlar.
- Morfologik hodisalarda darajalanish.
- Jo'nalish kelishigining nutqiy ma'nolari.
- Sintaktik sath birliklaridagi sinonimiya masalasi.
- Formal-funksional yo'nalishning asosiy tahlil usullari.
- Formal-funksional yo'nalish sohasidagi ilk tadqiqotlar.
- Formal-funksional yo'nalishda lison va uning tabiati.
- Formal-funksional yo'nalishning mohiyati.
- Formal-funksional yo'nalishning tadqiq usullari.
- Sistemaviy tilshunoslikning fundamental masalasi.
- Lisoniy birliklarda moddiy tomon.
- Nutq faoliyatining turli tomonlari.
- Lison va nutq farqlanishi.
- Lisoniy birlik va lisoniy ma'no.
- Nutqiy va nutqiy birlik.
- Lisoniy birliklarning formal-funksional tadqiq usuli.
- Til birliklari talqiniga zotiy yondashuv.
- Lingvistik qolipning ijtimoiy qiymati.

FAN YUZASIDAN TEST TOPSHIRIQLARI

1. Tilshunoslikda sistem-struktur tadqiqotlarni boshlab bergan olim kim?

- A) S.N.Ivanov*
- B) F. de Sossyur
- V) N.S.Trubetskoy
- G) L.Yelmslev

2. Lisoniy birlik (zot)ning qaysi qirrasi – tomonining nutqda konkret voqelanishi nima bilan belgilanadi?

- A) sabab va oqibat kategoriyalarining til tizimidagi roli bilan
- B) lisoniy birliklarning sintagmatik munosabatlari bilan*
- V) lisoniy birlikning umumiy ma'nosi uning sifatlari va munosabatlari jami bilan

G) zot va tajalli (substansiya va refleksiya) tushunchalari bilan

3. Formal-funksional tahlil usulining asosiy tamoyillari qaysi qatorda noto'g'ri ifodalangan?

- A) lisoniy birlikning zotiy (substansial) tabiati
- B) har bir lisoniy birlikning kamida ikki paradigmaga mansubligi
- V) lisoniy tizimning barcha bosqichlarida oraliq uchinching mutlaqligi
- G) lisoniy tizimning ierarxik (pog'onaviy) qurilishi; bu ierarxiyada har bir bo'g'inning nisbiy mustaqilligi va har bir bo'g'in uzvlarining gipo-giperonimik munosabatlar bilan yopiq mikrosistema sifatida o'zaro bog'lanmasligi

4. Formal-funksional tahlil usulining asosini, negizini nechta tamoyil tashkil etadi?

- A) 4
- B) 6
- V) 2
- G) 5*

5. Lisoniy qolip (model) tarkibiy qismi quyidagilarning qaysi biridan tashkil topgan?

- A) lisoniy qolipning shakli va mazmuni*
- B) lisoniy qolipning ichki va tashqi mazmun plani
- V) lisoniy qolipning zotiy munosabati

G) javoblarning barchasida lisoniy qoliplarning tashkil qismlari berilgan

6. *Havo ochildi, biz yo'lga chiqdik.* Ushbu gapning sintaktik qolipini toping?

- A) WP_m, P_m = ...
- B) WP_m, WP_m = ...
- V) WP_m, WP_m = ...*
- G) WP_m; P_m = ...

7. O'zbek tilshunosligidagi formal-funksional yo'nalishda qaysi qolip paradigmatisi yangi bosqichda o'rganilmoqda?

- A) lisoniy qoliplar
- B) lisoniy birlik
- V) grammatik shakllar
- G) sintaktik qoliplar*

8. Lisoniy birlik ham bir necha paradigmalariga kiradi. Har bir paradigmaga nechta qirrasiga kiradi?

- A) barcha ma'nolari
- B) asosiy ma'nolari
- V) bir ma'no qirrasiga*
- G) lisoniy birlikning barcha ma'no qirralari faqat bir paradigmada qoladi

9. Jarangsizlar – jaranglilar – sonorlar ziddiyati qatoridan oraliq uchinchini toping.

- A) sonorlar
- B) jaranglilar*
- V) jarangsizlar
- G) jarangsizlar va sonorlar

10. Morfologik shakllardan qaysi biri oraliq uchinchida turadi?

- A) egalik shakli
- B) kesimlik shakli
- V) birlik son*
- G) javoblarning barchasi to'g'ri

11. Sodda va qo'shma gaplar ziddiyatida oraliq uchinchini quyidagilardan qaysi biri?

- A) ajratilgan izoh bo'lakli gaplar
- B) so'z gaplar
- V) atov gaplar

G) uyushgan gaplar*

12. So'z birikmasi va leksemalar ziddiyatida oraliq uchinchini holatidagi birlikni aniqlang.

- A) frazemalar*
- B) parafrazalar
- V) ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi
- G) so'z qo'shilmasi

13. Kim graduonimik qatorlarning fonetik, fonologik, leksik, morfologik, sintaktik va stilistik sathlarga ham xosligini ko'rsatib, lisoniy tizimda graduonimik qurilish umumiy qonuniyatlardan biri ekanligini ko'rsatib berdi?

- A) H.Ne'matov
- B) O.Bozorov*
- V) B.Mengliyev
- G) N.S.Trubetskoy

14. Ierarxik munosabat til birliklarining qanday holatida muhim ahamiyat kasb etadi?

- A) tema va rema munosabatida
- B) til birligi va leksik birlik munosabatida
- V) sathma-sath qatlamlanishida
- G) A, B va V

15. "O'zbek tilining lug'aviy tizimi mustaqil leksemalarga, yordamchi leksemalarga va undov leksemalarga bo'linadi." O'zbek tili lug'aviy tizimining ierarxik (pog'onali) tuzilishini shunday tasvirlagan tilshunos olim kim?

- A) N.S.Trubetskoy
- B) O.Bozorov
- V) A.Nurmonov
- G) H.Ne'matov*

16. O'zbek tilida o'simlik nomlari leksemalari tizimi (qisqacha O'NLT) ni maxsus tadqiq etib, bu tizimning pog'onaviy (ierarxik) qurilishga ega ekanligi, u 7-8 bosqichli tizimni tashkil etishi, "O'zbek tili izohli lug'ati" dan o'rin olgan 400 dan ortiq o'simlik nomlari leksemalarining har biri ana shu 7-8 bosqichning ma'lum bo'g'inidan joy olishi haqidagi xulosaga kelgan tadqiqotchini aniqlang.

- A) G.Ne'matova*

- B) R.Sayfullayeva
- V) H.Ne'matov
- G) A.Abdizuhurov

17. Ierarxik munosabatda giperonim vazifasini..., giponim vazifasini ... o'taydi.

- A) markaziy leksema, qurshov leksemalari
- B) denotativ, konnotativ ma'nolar
- V) qurshov leksemalari, markaziy leksema
- G) to'g'ri javob berilmagan

18. Lug'aviy ma'no guruhlari necha qismdan iborat bo'ladi?

- A) to'rt
- B) uch
- V) ikki*
- G) cheksiz

19. Har bir bo'g'indagi gipo-giperonimik munosabatlardan iborat bo'lgan ierarxik qurilmalarni I.Madrahimov qaysi tizimda o'rgangan?

- A) grammatik (morfologik) kategoriyalar asosida
- B) so'z turkumlari misolida*
- V) fonologik tizimda
- G) sodda gap qoliplarida

20. Jo'nalish kelishigi formasi ierarxiyasi bo'g'inlarining V bo'g'in: qurshovi – a) jo'nalish kelishigi; b) chiqish kelishigi; v) o'rin kelishigidan iborat bo'lsa, markazi qanday xususiyatlardan tashkil topgan?

- A) makon-zamon shakllari*
- B) shakl va mazmun
- V) sabab va mohiyat
- G) umumiylik va xususiylik

21. M.R.Saidova tomonidan ajratilgan va tavsiflangan, bir sostavli sodda gapning modeli qaysi qatorda berilgan?

- A) [WP_m]
- B) [_mVF]
- V) [IWP_m]
- G) [VFⁱⁿ_{poss}]*

22. Javoblarning qay birida o'zbek tili gipologik leksikasini tadqiq etgan shaxs nomi berilgan?

- A) I.Madrahimov
- B) M.R.Saidova
- V) R.Safarova*
- G) O.Bozorov

23. Tilning asosiy struktura birliklari qaysilar?

- A) fonema, leksema
- B) leksema, morfema
- V) morfema, konstruksiya
- G) fonema, leksema, morfema va konstruksiya*

24. 1939-yilda e'lon qilgan maqolalarida struktura atamasini ishlatgan olim kim?

- A) X.I.Pos
- B) F.de Sossyur
- V) F.Fortunatov
- G) V.Brendal

25. Strukturalizmning nechta asosiy tarmog'i mavjud?

- A) olti
- B) ikki
- V) to'rt
- G) uch*

26. Strukturalizmning Praga maktabi vakillari qatorini aniqlang?

- A) V.Matezius, B.Trinka
- B) B.Gavranik, N.S.Trubetskoy
- V) R.O.Yakobson, S.Karsyevskiy
- G) A, B va S*

27. "Umumiy grammatika prinsiplari" (1928) asarining muallifi kim?

- A) F.de Sossyur
- B) X.Uldall
- V) L.Yelmslev*
- G) V.Brendal

28. Glossematiklar tilni o'rganishdagi va F.de Sossyur tomonidan ilgari surilgan sinxronik va diaxronik metod o'rniga qanday metodlarni tavsiya etadi?

- A) diaxronik
- B) axronik

- V) panxronik
- G) B va V*

29. Amaliy ehtiyoj nuqtayi nazardan strukturalizmning qaysi yo'nalishi Amerika hindularining tilini o'rganish natijasida paydo bo'lgan?

- A) funksional lingvistika
- B) glossematika maktabi
- V) Daniya strukturalizmi
- G) deskriptiv lingvistika*

30. Praga strukturalistlarining qarashlari quyidagi asarlarning qay birida e'lon qilib borilgan?

- A) "Praga lingvistik to'garagining asarlari"
- B) "Til va nutq"
- V) "Lingvistikada struktural analiz metodi"
- G) "Lingvistik nazariyaning asoslari"

31. "Hind - Yevropa tillaridagi dastlabgi unililar sistemasining tadqiqi" nomli asar muallifi kim?

- A) Vilgelm fon Gumboldt
- B) Frans Boas
- V) F. de Sossyur*
- G) Frans Bopp

32. Kopengagen strukturalizmi ... deb ham yuritiladi?

- A) funksional lingvistika
- B) glossematika maktabi*
- V) Daniya strukturalizmi
- G) deskriptiv lingvistika

33. XX asrning 20-yillari oxirida (1926) yuzaga kelgan tilshunoslik oqimi bu ...?

- A) kognitiv lingvistira
- B) pragmatika
- V) struktural lingvistika*
- G) an'anaviy tilshunoslik

34. Praga lingvistik to'garagining 1929-yilda e'lon qilingan tezislarda funksional lingvistika maktabining asosiy tamoyillari ko'rsatib berilgan. Quyidagi tamoyillardan qay biri tezisda nazarda tutilmagan?

A) Lingvistik tahlilga funksional nuqtayi nazardan yondashganda, til biror maqsad uchun xizmat qiladigan ifoda vositalari sistemasi bo'la olmaydi.*

B) Tilning mohiyatini bilishning eng yaxshi usuli hozirgi zamon faktlarini sinxron tahlil qilishdir. Lekin bunda tilni diaxronik tahlil qilish ham inkor etilmaydi. Tilning sistema va funksiya ekanligini hisobga olishda diaxroniyani ham unutmaslik kerak.

V) Tilning tovush tomoniga alohida ahamiyat beradi. Fonema deb tushuniladi. Fonologik hodisalar tahlil qilinganda, harakat obrazini emas, akustik obrazni birinchi o'ringa qo'yadi.

G) So'zning turli shakllari tarkibidagi o'zaro almashadigan tovushlarning munosabati (fonologik korrelyatsiya) masalasiga e'tibor berdilar: *tussiz - tussiz, okna - okon*. Fonemalardagi urg'uli va urg'usizlik, jarangli-jarangsizlik, qisqalik va cho'ziqlik fonemalar munosabatini ko'rsatadi.

35. Glossematikaning asoschisi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) F. de Sossyur
- B) X. Uldall
- V) L. Yelmslev*
- G) V. Brendal

36. Frans Boas (1858-1942), Leonard Blumfeld (1887-1949)lar strukturalizmning qaysi oqimi namoyandalari hisoblanadi?

- A) funksional lingvistika
- B) deskriptiv lingvistika*
- V) Praga strukturalizmi
- G) glossematika maktabi

37. Kimning fikricha, "til sistemasi va strukturasini o'rganishda sinxronik aspektning ahamiyati katta bo'lib, tilshunoslik fanining eng dastlabgi, bosh vazifasi sistem tabiatga ega bo'lgan til hodisalarini zamonaviy, shu kundagi holatini tekshirish, o'rganishdir"?

- A) Y. V. Loya*
- B) F. de Sossyur
- V) L. Yelmslev
- G) Vilgelm fon Gumboldt

38. "Funksionalnaya morfologiya tyurkoyazichnix pamyatnikov XI – XII v.", "O'zbek tili tarixiy fonetikasi", "Til va nutq", "O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari" kabi asarlar muallifi kim?

- A) H.Ne'matov
- B) R.Sayfullayeva
- V) H.Ne'matov
- G) A.Abdizuhurov

39. "Hamid Ne'matov va R.Rasulovlarning "O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari" kitobining nashr qilinishi faqat o'zbek tilshunosligida emas, balki butun turkiyshunoslikda katta voqea bo'ldi". Turkiy leksikologiyada ilk fundamental tadqiqot sifatida katta ahamiyatga ega bo'lgan ish haqida bildirilgan fikr muallifi kim?

- A) A.Hojiyev
- B) G'.Abdurahmonov
- V) A.Nurmonov
- G) N.Mahmudov

40. Quyidagi qaysi hodisa o'zbek tilshunosligida o'rganilmagan?

- A) modal formalarning yaxlitlanishi
- B) kelishik shakllarining graduonimiyasi
- V) morfologik hodisalarda darajalanishning voqelanishi
- G) sifat darajasining tublashuvi

41. S.Ivanov talqinlaridan rivojlanuvchi zotiy yondashuv lingvistik atamasini H.Ne'matov qaysi atama bilan atagan?

- A) umumiy forma
- B) substansial dialektik
- V) funksional tarmoq
- G) leksik maydon

42. Quyidagi qaysi usul bevosita kuzatishda berilmagan, bizning sezgi a'zolarimiz orqali anglanmaydigan hodisalarni o'rganishda qo'llaniladi?

- A) darajalash usuli
- B) qoliplashtirish usuli
- V) ma'noli qismlarga ajratish usuli
- G) bog'lovchi vositalarni aniqlash usuli

43. Tajalli atamasining mohiyati, uning tasavvuf ta'limotidagi metodologik ahamiyati haqida kim o'zining "Tajalli tasavvuf bilish nazariyasi va tilshunoslikda sintaksisni o'rganish masalalari" degan maqolasida batafsil ma'lumot bergan?

- A) A.Nurmonov
- B) R.Sayfullayeva
- V) H.Ne'matov
- G) to'g'ri javob berilmagan

44. "narsa egasi – narsa" qolipidagi birikmani toping.

- A) otning erkagi
- B) stolning oyog'i
- V) mashinaning haydovchisi
- G) Salimning kitobi

45. Lisoniy birliklarning formal-funksional tadqiq usuli bilan ochilgan va tavsiflangan mohiyatga nisbatan ... atamasini qo'llash maqsadga muvofiq?

- A) lisoniy birlikning zotiy mohiyati
- B) lisoniy aloqalar paradigmasi
- V) lisoniy birlikning voqelanishi
- G) barcha javoblar to'g'ri

46. Formal-funksional tahlilda qaysi birlikka "kesimlik ko'rsatkichlari va ma'nolari ([P_m]) bilan shakllantirilgan atov birligi va unga aloqador bo'lak, qism" deb ta'rif beriladi?

- A) gap
- B) so'z birikmasi
- V) qo'shma so'z
- G) morfema

47. Qaysi qatorda gap qolipi xato berilgan?

- A) gapning mohiyat (zotiy) – lisoniy qolipi.
- B) gapning uchinchi darajali bo'laklari qolipi
- V) gapning ichki qurilish qolipi
- G) gapning yuza qurilish qolipi

48. "O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis", "O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya" asarlari muallifi kim?

- A) A.Hojiyev
- B) G'.Abdurahmonov

V) A.Nurmonov*

G) N.Mahmudov

49. Kesimning morfologik shaklidagi shaxs/son ma'nosini muayyanlashtiruvchi gap bo'lagi – bu ...

A) hol

B) to'ldiruvchi

V) ega*

G) izohlovchi

50. Tilshunoslikda gapni qoliplashtirish nechta bosqichda amalga oshiriladi?

A) cheksiz

B) to'rt

V) ikki

G) uch*

GLOSSARIY

Aloqa-munosabat kategoriyalari – aloqa-munosabat (sintaktik) kategoriyalari so'z turkumiga emas, balki gap bo'laklariga, so'zning sintaktik mavqeyiga xos. Aniqrog'i, so'z ma'lum bir turkumga xos bo'lganligi uchun emas, balki qaysi gap bo'lagi vazifasida kelayotganligiga, gapda qanday sintaktik vazifa bajarayotganligiga qarab, aloqa-munosabat shaklini qabul qiladi. Biroq bunda so'z turkumining ko'proq qaysi gap bo'lagi vazifasiga xoslanganligi ham muhim ahamiyatga ega.

Assimilyatsiya – nutq tovushi qator kelganda, ba'zan bir-biriga ta'sir qilib, birining ikkinchisini o'ziga moslashtirishi.

Atash semasi – leksemaning borliqdagi harakat-holatlik, narsa-predmetlik, miqdorlik, belgilik xususiyatini atovchi, nomlovchi sema

Atov birligi [W] – mustaqil so'z, atov birligi

B.Trinka – Praga strukturalizm maktabi vakili

B.Gavranek – Praga strukturalizm maktabi vakili

Bir o'lchamli ziddiyat – belgilar majmuyi tizimida zidlanuvchi ikki a'zo uchungina amal qilib, boshqa a'zoga tegishli bo'lmagan ziddiyat.

Bir o'lchovli ziddiyatda fonemalar bir belgi asosida zidlanadi.

Birlashtiruvchi sema – birdan ortiq leksemadagi o'xshash, bir xil sema.

Farqlovchi sema – o'xshash, ma'noviy yaqin leksemalardagi farqlanuvchi sema.

Darajali ziddiyat – a'zolari kamida uchta bo'lgan, bir belgi (ziddiyat belgisi)ning o'sib borishiga ko'ra, a'zolar qator hosil qiladigan ziddiyat. Masalan, tilning ko'tarilishiga ko'ra, unli fonemalar darajalanishi quyidagicha: $a - e - i$ yoki $o - o' - u$.

Deskriptiv-tasviriy metod – Amerika strukturalizm maktabining asosiy metodi.

Deskriptiv lingvistika – Amerika strukturalizmining ikkinchi nomi, ayrim til birliklarining bir-biriga nisbatan joylashish tartibini yoki ularning tarqalish munosabatini tasvirlovchi fan.

E. Sepir – Amerika strukturalizm maktabi vakili, etnolingvistika asoschisi.

F. Boas – Amerika strukturalizmining asoschisi.

Fonema – eng kichik biryoqlama (ya'ni faqat shakliy tomondan iborat) lisoniy birlik. Fonema muayyan til egalarning ma'lum tovush tipi haqidagi umumiy tasavvuri.

Fonetikaning birligi bevosita kuzatishda berilgan nutq tovushi bo'lganligi kabi, fonologiyaning birligi – so'zlovchilarning ana shu bevosita kuzatishda berilgan nutq tovushi asosida yotgan tovush tipi haqidagi ijtimoiy tasavvuri. Har bir fonema kishi ongida umumiy farqlovchi xususiyat asosida vujudga kelgan maxsus "akustik portret" yoki "tovush obrazi" sifatida yashaydi.

Fonologik paradigma – fonema tizimi va ularning ichki bo'linishi. Sintagmatik aloqa barcha til birliklariga xos ketma-ket bog'lanish bo'lsa, sintaktik aloqa so'z va gaplarning hokim-tobelik munosabati.

Fonologiya (gr. *phone* – tovush, *logos* – ta'limot) termini tilshunoslikda XIX asr oxirida nutq tovushining fiziologik-akustik (fizik) tomondan funksional (lingvistik) tomonini farqlash ehtiyoji bilan paydo bo'ldi. Fonologiya til tovush qurilishining struktur va funksional qonuniyatini o'rganuvchi soha, semiotik (ishoraviy) tizim sifatida nutqni akustik-artikulyatsion aspektda o'rganadigan fonetikadan farqlanadi.

Fonologiya til tovush qurilishining struktur va funksional qonuniyatini o'rganuvchi soha, semiotik (ishoraviy) tizim sifatida nutqni akustik-artikulyatsion aspektda o'rganadigan fonetikadan farqlanadi.

Fonologiya/fonetika – Fonetika deganda, eng quyi lisoniy sath ham, tilshunoslikning shu sathni o'rganadigan sohasi ham tushuniladi. Fonetika (gr. *phonetikos* – tovushga, ovozga xos). Fonetika, avvalo, umumiy, xususiy va qiyosiy fonetikaga ajraladi.

Funksional lingvistika – strukturalizm umumiy tilshunoslikda funksional lingvistika nomi bilan yuritiladi.

Funksional-semantik shakllangan sodda gapning lisoniy sintaktik qolipi – LSQ.

Gipo-giperonimik – tur-jins munosabati.

Glossematika – grekcha "glossa" – til so'zidan olingan, XX asrning 30-yillarida Daniyada tashkil topgan Kopengagen strukturalizmining nomlanishi.

Graduonimiya – bir necha leksemaning ma'lum bir belgining oz-ko'pligiga qarab, lug'aviy ma'noviy qatorda, tizimda namoyon bo'lishi. Bunda dominant va qurshov leksema farqlanadi.

Ifoda semasi – semema tarkibida turli qo'shimcha ma'no (uslubiy bo'yoq, shaxsiy munosabat, qo'llanish doirasi va davri)ni atovchi sema.

Ixtisoslashgan leksema – nutqiy yasama so'z lisoniylashuvining eng quyi darajasi. Ixtisoslashgan leksema yasamaligini yo'qotmagan, ya'ni o'zida qolipning shakliy tomoni izini saqlagan, biroq ma'noviy tomondan qolipdan uzilgan, ma'nosini qolipning o'ng (mazmuniy) tomondan keltirib chiqarish imkoni bo'lmagan, toraygan ma'noli leksema.

Kesimlik kategoriyasi ko'rsatkichlari – kesimlik murakkab kategoriya, uning tarkibiy qismlari tasdiq-inkor, mayl, zamon, shaxs-kategoriya ko'rsatkichlaridir.

Ko'p o'lchamli ziddiyat – zidlanuvchi birlikdagi belgi boshqa a'zoda ham mavjud ziddiyat.

Ko'p o'lchovli ziddiyatda ziddiyat a'zolari birdan ortiq belgi asosida qarama-qarshi qo'yiladi. *i* – *o* ziddiyatida *i* yopiq va lablanmagan bo'lsa, *o* yarim yopiq, lablangan.

L. Blumfeld – deskriptiv tilshunoslik asoschisi

Leksema – "jamiyat a'zolari uchun tayyor, umumiy, majburiy bo'lgan, shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topgan voqelikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantiruvchi, nutq va lug'atda grammatik morfemalarni o'ziga biriktira oladigan morfema turi."

Leksemaning ichki, mazmuniy tomoni *semema* deyiladi.

Lison – UMIS tabiatli lisoniy birliklarning serqirra, ko'p qavatli sathlaridan tashkil topgan barqaror, tashqi muhit ta'siriga o'ta sezgir, o'zgarish, rivojlanish va moslashish immanent qobiliyatini o'z ichida mujassamlashtirgan murakkab qurilishli ierarxik sistemasidir. Lison deyilganda, ma'lum bir jamiyatning barcha a'zolari uchun avvaldan (oldingi avlodlar tomondan) tayyor holga keltirib qo'yilgan, hamma uchun umumiy va majburiy, fikrni ifodalash va boshqa maqsad uchun xizmat qiladigan birliklar hamda bu birliklarning o'zaro birikish qonuniyatlari yig'indisi tushuniladi.

Lisoniy qolip – yasama soʻz, soʻz birikmasi va gaplar hosil qilish sxemalari. Qoliplar ikki xil boʻladi: a) soʻz yasash qolipi; b) sintaktik (soʻz birikmasi va gap) qolip.

Mayl – mayl kategoriyasi (qisq. MK) “kesimdan anglashilgan voqelikning borliqqa munosabatini ifodalash va gap kesimini shakllantirishda ishtirok etish” UGMsiga ega MK UGMsida mayl kategorial maʼnosiga har doim zamon kategoriyasi maʼnosi yondosh.

Meʼyor – lisonning ichki qurilish tizimiga nisbatan tashqi omil boʻlib, lisoniy imkoniyat – sinonimik qator, lisoniy birliklarning dublet, allovariant va variantlari, sohaviy birliklardan har birining voqelanish oʻrni va xususiyatini belgilaydi.

Metateza – ogʻzaki nutqda baʼzan yonma-yon kelgan undosh tovushlarning oʻrin almashishi.

Morfema – leksemadan ajralgan holda, oʻz mohiyatini namoyon qila olmaydigan, shakl va denotativ boʻlmagan mazmunning birligidan iborat boʻlgan kichik lisoniy birlik. Qoʻshimcha ana shu psixofizik mohiyatning nutqda namoyon boʻlishi. Morfema ham tashqi (moddiy) va ichki (maʼno, vazifa) jihat yaxditligidan iborat.

Morfologiya – 1) maʼlum bir qurshovdagi leksema va morfema nutqiy varianti tarkibidagi fonetik oʻzgarish sistemasi;
2) tilshunoslikning shu oʻzgarishni oʻrganuvchi sohasi.

Muntazam ziddiyat – bir belgi asosida turli aʼzoni juftlab zidlanishi.

N.S.Trubetskoy – Praga strukturalizm maktabi vakili.

Nomema deganda, leksemaning moddiy tomonini tashkil etgan fonemalar hosilasi – nutq tovushlari nazarda tutiladi.

Notoʻliq ziddiyat – qarshilanuvchi aʼzodan biri ziddiyat belgisiga ijobiy, boshqasi esa betaraf munosabatdagi ziddiyat.

Nutq – lisonning meʼyor elagidan oʻtgan muayyan moddiy (yozma, ogʻzaki, tasviriy/imo-ishora, signal, va h.k.) shakllaridan birida voqelanishi.

Nutq – lisonning meʼyor elagidan oʻtgan muayyan moddiy (yozma, ogʻzaki, tasviriy/imo-ishora, signal, va h.k.) shakllaridan birida voqelanishi.

Oʻxshashlik (paradigmatik) munosabati – oʻzaro teng, bir umumiy belgi asosida birlashib, qator hosil qiluvchi, ammo oʻziga xos belgilarga koʻra, farqlanib turuvchi birliklarning oʻzaro aloqasi.

Oʻzaro qarama-qarshi belgiga ega boʻlgan, biroq umumiy, integral belgilari asosida birlashgan bir tipdagi fonemalar sirasi *fonologik paradigma*, fonemalarning oʻzaro munosabati *fonologik paradigmatic munosabat* deyiladi.

Paradigma – umumiy belgisi asosida birlashgan va bir-birini taqozo etadigan, ammo har biri oʻziga xos belgisi bilan boshqasiga qarama-qarshi turuvchi lisoniy birliklar tizimi. Paradigmami tashkil etuvchi birlik *paradigma aʼzosi* deb yuritiladi. Paradigmada kamida ikkita aʼzo boʻlib, ular, asosan, bir lisoniy sathga mansub boʻladi. Bir paradigma aʼzolari orasidagi oʻzaro munosabat *paradigmatik munosabat* yoki *oʻxshashlik munosabati*, *assotsiativ munosabat* deyiladi.

Paradigmatik munosabat – oʻzaro teng (pogʻonali munosabatdagi *daraxt* va *tana*, *daraxt* va *gilos* birliklari semantik qamrovi jihatdan teng emas edi), bir umumiy belgi asosida birlashib, qator hosil qiluvchi, ammo oʻziga xos belgilarga koʻra, farqlanib turuvchi birliklarning oʻzaro aloqasini ifodalaydi.

Proteza – soʻz boshida bitta unlining orttirilishi.

R.O.Yakobson – Praga strukturalizm maktabi vakili.

S.Karsyevskiy – Praga strukturalizm maktabi vakili.

Sema – leksemaning mazmun silsilasi boʻlgan sememani tashkil etuvchi aʼzo. Nomema tovushlarning turlicha kombinatsiyalari asosida tashkil topganligi kabi, ana shu semalarning turlicha birikuvi va baʼzilarining oʻrin almashinuvi asosida turli mazmundagi semema vujudga keladi.

Shaxs-son – shaxs-son kategoriyasi kesimlik kategoriyasi UGMsini “ega valentligini muayyanlashtirish orqali gap kesimini shakllantirishda ishtirok etish” tarzida xususiylashtiradi.

Singarmonizm – unlilarning moslashishi, uygʻunligi demakdir. U, asosan, turkiy tillarga xos.

Singarmonizmning ikki asosiy koʻrinishi mavjud:

a) til garmoniyasi;

b) lab garmoniyasi.

Lab garmoniyasida unlining moslashishi ikki tomonlama bo'ladi. Bunda unli ham til oldi – til orqalik jihatidan, ham lablanganlik-lablanmaganlik jihatidan o'zaro va undoshlarga moslashadi. Bunga ko'ra, so'z boshidagi unli lablangan til oldi unlisi bo'lsa, so'z oxirida ham lablangan til oldi unlisi keladi. So'z boshidagi unli lablangan til orqa unlisi bo'lsa, so'z oxiridagi unli ham lablangan til orqa unlisi bo'ladi. Masalan, *boshqird, sog'in, bo'g'in* so'zidagi kabi.

So'z birikmasi lisoniy sintaktik qolipi – W-W umumiy lisoniy sintaktik qolipi.

So'z esa til jamiyati a'zolari ongidagi leksemaning so'zlovchi tomonidan nutq sharoitiga mos ravishda qo'llanilishi.

Sodda gapning minimal qolipi – gapning eng kichik qurilish qolipi $WP_m = \text{fikir ifodalovchi eng kichik til birligi}$ lisoniy sathda o'mashgan. Bunda LSQning chap tomoni shakliy va o'ng tomoni mazmuniy jihati.

Soddalashgan leksema – yasama so'zlar lisoniylashuvining yanada yuqoriroq bosqichi. Soddalashish – bu ma'lum bir so'z yasash qolipining hosilasida o'zak va qo'shimchani o'zaro birikib ajralmas holga kelishi, so'zshakldagi grammatik vositaning qotib qolishi natijasida yangi ma'no ifodalashidir.

Strukturalizm – struktural lingvistika XX asrning 20-yillarining oxirrog'ida (1926) yuzaga kelib, hozirgi zamon tilshunosligining o'ziga xos yetakchi oqimlaridan biri.

Substansiya (zot) – bevosita kuzatishda berilmagan, ichki birligi tomonidan qaraladigan obyektiv borliq bo'lib, o'zining har xil o'zgarishlariga nisbatan befarq, ammo shu o'zgarishlar hisobiga yashaydigan barcha shakllari va harakatlari aspektidagi materiya; bu harakatlarda paydo bo'luvchi farq va qarama-qarshiliklar.

Leksema – ma'lum bir til jamiyati a'zolari ongida tayyor, umumiy va majburiy, shakl va ma'no birligidan iborat, yaxlitlangan, borliqdagi harakat, narsa-predmet, belgi, miqdor kabilarni bildiruvchi tushunchalar va munosabatlarni ifodalaydigan, nutqda so'zlarni va grammatik morfemalarni birliktiradigan lisoniy birlik. Leksema va so'z yasash qoliplarining nutqda reallashgan aniq shakl va ma'noga ega bo'lgan muayyan ko'rinishi – so'z.

Tasdiq/inkor – kesimdan anglashilgan fikrning tasdiq yoki inkorini ifodalaydi. TIKning UGMsi – “tasdiq, inkor ma'nosini ifodalash bilan gap kesimni shakllantirishda ishtirok etish, uning hol valentligiga ta'sir qilish.”

Til – sof lisoniy qobiliyat va imkoniyat. U tafakkurni shakllantirishga (kodlashtirishga), xotirada qat'iy sistemaga tizib saqlashga, axborotni uzatish va qabul qilishga imkoniyat beruvchi muhim (birlamchi) insoniy ijtimoiy-ruhiy kommunikatsiya vositasi. Tilda bosh ichki ziddiyat – atash (nominativ) va ifodalash (ekspressiv) vazifalarining dialektik birligi.

Til garmoniyasida unli tovush yumshoqlik yoki qattqlik, til oldilik yoki til orqalik jihatdan bir-biriga moslashadi. Singarmonizmning til garmoniyasi qonuniyatiga ko'ra, so'zning boshida til oldi unlisi kelsa, so'z o'rtasi va oxirida ham til oldi unlisi keladi. Boshqacha aytganda, so'zning boshida undoshning artikulyatsion o'miga bog'liq ravishda, unli tovushda yuz bergan o'zgarish so'zning keyingi bo'g'iniga ham ta'sir ko'rsatadi.

Tublashgan leksema – shunday leksemalashgan yasama so'zki, ularning yasalishini, tarkibini etimologik ma'lumotsiz aniqlab bo'lmaydi. Masalan, *sin* fe'lining o'zagi *si*, *tingla* fe'lining o'zagi *ding*, *to'q* so'zi o'zagining *to'* ekanligi.

UGM – lisoniy tabiatli bo'lib, lisoniy birliklarga xos barcha belgiga ega : umumiy, mavhum, zaruriy, barqaror, invariant, uzual, ijtimoiy va b.

V.Brendal – Kopenhagen strukturalizm maktabi vakili.

V.Matezius – Praga strukturalizm maktabi vakili.

Vazifa semasi – leksemaning birikuv-biriktiruv (valentlik) imkoniyatini, lisoniy qolipda qanday o'rinni egallashini bildiruvchi sema.

X.Uldall – Kopenhagen strukturalizm maktabi vakili.

XGM – nutqiy ma'no bo'lib, nutqiy birliklarga xos xususiylilik, aniq, tasodifiy, beqaror, okkazonal, individual kabi belgilarga ega.

Zamon – “Payt valentligiga ta'sir etish orqali kesimni shakllantirishda ishtirok etish va undan anglashilgan voqelikning nutq momentiga munosabatini ifodalash” – zamon kategoriyasi (qisq. ZK)ning UGMsi. Fe'lda bu UGMdagi *voqelik* uzvi harakat *tarzi* ko'rinishida xususiylashadi.

Ziddiyat (ar.*qarama-qarshilik*; var.*oppozitsiya*; lat.*oppositio* – *qarama-qarshi qo'yish*) – lisoniy birliklarning ifodalanmishdagi farqlarga muvofiq, ifodalovchilarining va aksincha, ifodalovchilardagi farqlarga muvofiq, ifodalanmishlarning muhim lisoniy farqlanishi.

ADABIYOTLAR

1. Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – Toshkent: "O'qituvchi", 1992. – 136 b.
2. Abuzalova M. Sodda gap modeli va uning paradigmasi haqida // Respublika yosh filolog olimlarining an'anaviy ilmiy konf. mater. – Toshkent, 1990. – B. 67-68.
3. Abuzalova M. O'zbek tilida sodda gapning eng kichik qurilish qolipi va uning nutqda voqelanishi: Filol.fanlari nomzodi...diss. Toshkent, 1994. – 128 b.
4. Akramov Sh. O'zbek tilining gap qurilishida to'ldiruvchi va hol. ([WP_m] valentligi aspektida): Filol.fanlari.nomzodi...diss. – Toshkent, 1997. – 161 b.
5. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. – М: Просвещение, 1966. – 302 с.
6. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. Енцикл., 1966. – 607 с.
7. Башманов М. Изучение членов предложения узбекского языка в дихотомии "Язык-реч". Уровень языка. – Ташкент, 1991. – 24 с.
8. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – М: Высш. шк. 1977. – 248 с.
9. Bobokalonov R. O'zbek tilida funksional-semantik shakllangan so'z-gaplar. Filol.fanlari nomzodi ...diss. – Toshkent, 2000. – 136 b.
10. Bozorov O. O'zbek tilida darajalanish. – Toshkent: "Fan", 1995. – 132 b.
11. Boshmonov M. Monopredikativ sodda gaplarning bo'laklari lisoniy sistema sifatida. I-II qismlar. – Xo'jand, 1994. – 154 b.
12. Boshmonov M. O'zbek tilida gap bo'laklarini sistema sifatida o'rganish metodologiyasi. – Xo'jand, 1994. – 36 b.
13. Гиясов С. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка: Автореф. дис. канд.филол.наук. – Ташкент, 1983. – 21 с.
14. Грамматика русского языка. Т.2. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 444 с.
15. Грамматика современного русского литературного языка/ Под ред. Н.Ю.Шведовой. – М: "Наука", 1980. – 76 с.

16. Джаббарова Р.Д., Гиясов С.Г. Применение метода компонентного анализа к изучению качественных прилагательных узбекского языка // Сов. тюрк. – 1978. – № 2. – С. 69-77.
17. Eraliyeva Z. Kesimlik kategoriyasi haqida. Tilshunoslikka oid tadqiqotlar // Jumhuriyat yosh olimlarining an'anaviy ilmiy konferensiyasi materiallari. – Toshkent, 1992. – B. 10-12.
18. Yorov B. Uyushiq bo'lakli sodda gaplar talqiniga doir // O'zbek tili va adabiyoti. – 1996. – № 4. – B. 37-40.
19. Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 352 с.
20. Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. 4.1. – Л.: ЛГУ, 1975. – 100 с.
21. Иванов С.Н. Очерки по синтаксису узбекского языка. – Л.: ЛГУ, 1959. – 151 с.
22. Иванов С.Н. Родословное древо тюрков Абул Гази хана. Грамматический очерк. – Ташкент: "Фан", 1962. – 204 с.
23. Иванова И.Н., Бурлакова В.В., Поченсов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М.: "Наука", 1981. – 321 с.
24. Исаченко А.В. Бинарность привативные оппозиции грамматические значения // Вопр. яз. – 1963. – № 2. – С. 39-57.
25. Iskandarova Sh. O'zbek tili leksikasini mazmuniy maydoni sifatida o'rganish (shaxs mikromaydoni): Filol. fanlari d-ri ...diss. avtoref. – Toshkent, 1999. – 61 b.
26. Каримов Б.Р. Диалектика объективного и субъективного в методе восхождения от абстрактного к конкретному. – Ташкент: "Фан", 1989. – 148 с.
27. Карсевич С. Ассиметрический дуализм лингвистических знаков // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. Ч.П. – М., 1965. – С. 65-74.
28. Кацнельсон С.Д. Историко-типологическое исследование. – М. – Л.: АН СССР, 1937. – 384 с.
29. Курбонова М.М. О валентности грамматической формы в узбекском языке // Русистика в Казахстане: проблемы, традиции, перспективы. – Алматы, 1999. – С. 112-114.
30. Ломтев Г.П. Язык и реч // Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание. – М., 1976. – С. 54-60.

31. Ломтев Т.П. Принципы построения формулы предложения // Филол. науки. – 1969. – № 5. – С. 56-69.
32. Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. – М.: Изд. МГУ, 1979. – 198 с.
33. Madrahimov I. O'zbek tilida so'zning serqirraligi va uni tasniflash asoslari: Filol.fanlari nomzodi...diss. avtoref. – Toshkent, 1994. – 25 b.
34. Майзел С.С. Изафет в турецком языке. – М.Л.: АН СССР, 1957. – 186 с.
35. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tili nazariy grammatikasi. – Toshkent: "O'qituvchi", 1995. – 228 b.
36. Мелчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей "Смысл ↔ текст". – М.: "Наука", 1974. – 314 с.
37. Mengliyev B. Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol.fanlari nomzodi ... diss. – Toshkent, 1996. – 134 b.
38. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса. – М.: Высш. шк. – 1974. – 154 с.
39. Мухамедов С.А., Пиотровский Р.Г. Инженерная лингвистика и опыт системно-статического исследования узбекских текстов. – Ташкент: "Фан", 1986. – 161 с.
40. Мухин. Валентность и сочетаемость глаголов // Вопр. яз. 1987. – № 6. – С. 52-65.
41. Muhammadjonova S. Hozirgi o'zbek adabiy tilida uyushgan gaplar: Filol. fanlari nomzodi...diss. avtoref. – Samarqand, 1999. – 26 b.
42. Nabiyeva D. O'zbek tilida lisoniy birliklarning invariant-variant munosabati: Filol.fanlari nomzodi...diss. avtoref. – Toshkent, 1998. – 29 b.
43. Nazarova S. Birikmalarda so'zlarning erkin bog'lanish omillari: Filol.fanlari nomzodi...diss.avtoref. – Toshkent, 1997. – 21 b.
44. Нарзиева М. Семантическая структура имён существительных возрастной характеристики лица в узбекском языке: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1992. – 28 с.
45. Ne'matov H., Sayfullayeva R., Qurbonova M. O'zbek tili struktural sintaksisi asoslari. – Toshkent: "Universitet", 1999. – 55 b.

46. Ne'matov H. Tajalli tasavvuf bilish nazariyasi va tilshunoslikda sintaksisni o'rganish masalalari // O'zbek tili va adabiyoti. – 1993. – № 2. – B. 27-30.
47. Ne'matov H. O'zbek tilining tarixiy fonetikasi. Toshkent: "O'qituvchi", 1992. – 93 b.
48. Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. – Toshkent: "O'qituvchi", 1993. – 30 b.
49. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: "O'qituvchi", 1995. – 127 b.
50. Ne'matova G. O'zbek tilida o'simlik nomlari leksemalari: tizimi va badiiy qo'llanishi: Filol.fanlari nomzodi...diss. – Toshkent, 1998. – 136 b.
51. Нигматов Х., Абдуллаев К.М., Банару В.И., Махмудов Н.М., Мухамедова Д.А., Нурмонов А. Структура предложения и актуальные вопросы синтаксиса тюркских языков (тезисы формально-функционального исследования). // Сов.тюрк. – 1984. – № 5. – С. 3-10.
52. Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. – Ташкент: "Фан", 1989. – 190 с.
53. Нигматов Х.Г., Абдуллаев К.М., Банару В.И., Халияров Х.Х., Махмудов Н.Н., Нурмонов А., Сайфуллаева Р.Р. Способм синтаксической связи и актуальные вопросы тюркского синтаксиса// Сов. тюрк. – 1988. – №4. – С. 3-9.
54. Nishonova N. O'zbek tilida hayvon arxisemali leksemalar tizimi. Filol.fanlari nomzodi...diss. – Toshkent, 2000. – 120 b.
55. Нурманов А. Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка. – Ташкент: "Фан", 1982. – 152 с.
56. Nurmonov A. Lisoniy belgi xususiyatlari haqida. – Andijon, 1992. – 36 b.
57. Nurmonov A. va boshqalar. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – Toshkent: "Fan", 1992. – 92 b.
58. Nurmonov A. Gap haqidagi sintaktik nazariyalar. – Toshkent: "Fan", 1982. – 100 b.
59. Nurmonov A. Tilni sistemali o'rganish va sintaksisning ayrim munozarali masalalari//O'zbek tili va adabiyoti. – 1998. – № 5. – B. 20-26.
60. Nurmonov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – Toshkent: "O'qituvchi", 1990. – 45 b.
61. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. – М.: "Наука", 1973. – 318 с.
62. Orifjonova Sh. O'zbek tilida lug'aviy graduonimiya. Filol.fanlari nomzodi...diss. – Toshkent, 1996. – 113 b.
63. Расулов Р. Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентность. – Ташкент: "Фан", 1991. – 176 с.
64. Rasulov R. O'zbek tilidagi holat fe'llari va ularning obligator valentliklari. – Toshkent: "Fan", 1989. – 141 b.
65. Rasulov R., Narziyeva M. Leksikologiyani o'rganish. – Toshkent: "O'qituvchi", 1992. – 23 b.
66. Raupova L. O'zbek tilida nomustaqil kesim masalasi va [WP_m-WP_m] qurilishli gaplar: Filol.fanlari nomzodi...diss. – Toshkent, 1999. – 122 b.
67. Rahmatullayev Sh. Otlarda negizlar//O'zbek tili va adabiyoti. – 1971. – №1. – B. 22-31. – №2. – B. 35-43.
68. Ревзин И.И. Метод моделирования и типология славянских языков. – М.: "Наука", 1967.
69. Русская грамматика/Под ред. Н.Ю.Шведовой. – М.: "Наука", 1982. Т. III. – 709 с.
70. Saidova X.A. O'zbek tilida hayvon nomlarining shaxs tavsifi vazifasida qo'llanishi: Filol.fanlari nomzodi ...diss. avtoref. – Toshkent, 1995. – 21 b.
71. Саидова М.Р. Сравнительно-типологическое исследование единосоставных предложений в русском и узбекском языках: Дисс. ...канд.филол.наук. – Ташкент, 1996. – 153 с.
72. Sayfullayeva R., Abuzalova M. Gapning eng kichik qurilish qoliplari haqida//O'zbek tili va adabiyoti. – 1991. – № 5. – B. 42-47.
73. Sayfullayeva R.R. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'shma gaplarning shakl-vazifaviy (formal-funksional) talqini: Filol.fanlari d-ri...diss. avtoref. – Toshkent, 1993.
74. Sayfullayeva R.R. Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning formal-funksional talqini. – Toshkent: "Fan", 1994. – 356 b.
75. Сафарова Р.Г. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов): Автореф. дисс. канд.филол.наук. – Ташкент, 1990. – 22 с.

76. Солицев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: “Наука”, 1971. – 292 с.

77. Соссюр де Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с.

78. Ona tilidan dastur//Ta’lim taraqqiyoti. – № 1 maxsus son. – 1999. – B. 55-140.

79. Тенер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 666 с.

80. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Ин.лит., 1960. – 372 с.

81. Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: “Meros”, 1993. – 224 b.

82. Filosofiya lug’ati. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 1976. – 639 b.

83. Хомский Н. Логические основы лингвистической теории//Новое в лингвистике. – М., 1965. – С. 465-575.

84. Салкаламанидзе А. А. Обстоятельства в языке «Атебат ул Хакаи» // Сов. турк. – 1975. – № 6. – С. 74-76.

85. Салкаламанидзе А. А. Семантико-синтаксические группы глаго-лов в узбекском языке. – Тбилиси: “Мецниереба”, 1987. – 127 с.

86. Чориев А. Синтаксическо-семантические признаки родительного падежа в узбекском и английском языках. – Ташкент: “Фан”, 1990. – 92 с.

87. Shahobiddinova Sh. O‘zbek tili morfologiyasi umumiylik-xususiyylik dialektikasi talqinida. – Andijon, 1994. – 98 b.

88. Qilichev B. O‘zbek tilida partonimiya: Filol.fanlari nomzodi...diss. – Toshkent, 1997. – 185 b.

MUNDARIJA

1-mavzu: O‘zbek tilshunosligida formal-funksional tahlilning shakllanishi	3
2-mavzu: Formal-funksional tahlilning shakllanishidagi omillar	6
3-mavzu: Formal-funksional tahlil tamoyillari	7
4-mavzu: Lisoniy birlikning ko‘p paradigmaga mansubligi	13
5-mavzu: Lisoniy tizimda oraliq uchinching mutlaqligi tamoyili ..	15
6-mavzu: Lisoniy tizimning pog‘onaviy (ierarxik) qurilishi tamoyili ..	18
7-mavzu: Lisoniy tizimda markaz-qurshovlilik tamoyili	22
8-mavzu: Formal-funksional yo‘nalishda lison va uning tabiati	28
9-mavzu: Til hodisalarini qoliplashtirish va lisoniy sintaktik qolip tushunchasi	32
10-mavzu: LSQni aniqlash usullari	41
Fan yuzasidan nazorat savollari	50
Test topshiriqlari	51
Glossariy	61
Adabiyotlar	69

Qurbonova Muhabbat
Raupova Laylo

O'ZBEK STRUKTURAL TILSHUNOSLIGI ASOSLARI

o'quv qo'llanma

Toshkent - "INNOVATSIYA-ZIYO" - 2021

Muharrir: Xolsaidov F.B.

Nashriyot litsenziyasi AI №023, 27.10.2018.
Bosishga 14.01.2021 da ruxsat etildi. Bichimi 60x90.
"Times New Roman" garniturası.
Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog' i 5. Nashr bosma tabog' i 4,75.
Adadi 50 nusxa.

+99893 552-11-21

Muallif va nashriyot roziligisiz chop etish ta'qiqlanadi.

ISBN 978-9943-8666-1-4

9 789943 866614